

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

REVIEW

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ ΩΣ ΑΠΟΤΟΚΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ATHENS SCHOOL OF DENTISTRY: THE ESTABLISHMENT IN TERMS OF EDUCATION REFORMATION OF THE FIRST GOVERNMENT OF ELEFTHERIOS VENIZELOS

Δ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ¹, Ε. ΛΙΟΥΜΗ², Γ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ³D. KOUTROUMPAS¹, E. LIOUMI², G. VOUGIOUKLAKIS³

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η Οδοντιατρική Εκπαίδευση στην ελληνική χώρα χάνεται στα βάθη της Ενετοκρατίας των Επτανήσων και λαμβάνει ακαδημαϊκή υπόσταση ως μάθημα με τον τίτλο «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» στην Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας το 1843. Ωστόσο, το πρώτο πανεπιστημιακό ίδρυμα Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης θεσμοθετείται χάρη στη φιλόδοξη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της πρώτης κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου. Το 1911, με την ψήφιση του Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί ὀργανισμοῦ τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου*, και συγκεκριμένα με το άρθρο 20, ιδρύεται το Οδοντιατρικό Σχολείο, προσαρτημένο στην Ιατρική Σχολή Αθηνών, αποτελώντας το πρώτο δημόσιο πανεπιστημιακό ίδρυμα αμιγούς οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Παρά τις έντονες και συστηματικές πιέσεις του ιατρικού κόσμου η οδοντιατρική να αποτελέσει ειδικότητα της Ιατρικής, ο Υπουργός Παιδείας δεν αποδέχθηκε τη σχετική εισήγηση της Ειδικής Επιτροπής της Βουλής. Η δημιουργία ανεξάρτητου Οδοντιατρικού Σχολείου αποτέλεσε νομοθετική πράξη κομβικής σημασίας για την περαιτέρω πορεία της οδοντιατρικής εκπαίδευσης στη χώρα μας, καθώς μπόρεσε να παρακολουθήσει τις επιστημονικές εξελίξεις της Γαλλίας, αλλά κυρίως της Αμερικής, πρωτοπόρων στην οδοντιατρική εκπαίδευση παγκοσμίως, απεγκλωβισμένη από τις ιδεοληψίες της Ιατρικής.

ABSTRACT Dental education in Greece dates to the time of Venetian domination of the Ionian Islands. It became an academic lesson entitled "Art of the Dentist" in the Medical School of the Ionian Academy in 1843. However, the first university institution for dental education was established by the first government of Eleftherios Venizelos in terms of his ambitious reformation plan of the higher education in Greece. In 1911, the first Dental School was established, attached to the medical school, by the article 20 of the act of law ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) "On the Institution of the National University". This was the first ever public third level institution of pure dental education in Greece. The medical doctors of that time demanded that dentistry should be a specialty of medicine, but the Minister of Education did not accept the proposal of the special committee of the parliament. The establishment of an independent Dental School was a legislative act of crucial importance for the development of dental education in Greece as it could follow the scientific progress in the field that took place in France and especially in USA. It was thus possible to follow the pioneers, free from the obsessions of Medicine.

Όροι ευρετηρίσεως Οδοντιατρική Σχολή Αθηνών, Οδοντιατρικό Σχολείο, Οδοντιατρική Εκπαίδευση, Ιστορία Οδοντιατρικής, Εθνικό Πανεπιστήμιο, Ελευθέριος Βενιζέλος, Απόστολος Αλέξανδρος

Key words Dental School of Athens, Dental Education in Greece, University of Athens, History of Dentistry, Eleftherios Venizelos

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ.

¹ DDS, BA, MA, Dr. Med.

² Χειρουργός Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ.

² DDS, Dr. Dent

³ Ομότιμος Καθηγητής Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ, Επιστημονικός Υπεύθυνος Μουσείου Τμήματος Οδοντιατρικής ΕΚΠΑ.

³ Emeritus Professor, Dental School, University of Athens

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Δημήτρης Κουτρούμπας
Θηβών 2, Γουδί
Αθήνα, TK 11527
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

Correspondence

Dimitrios Koutroumpas,
2 Thivon Str, 115 27
Goudi, Athens,
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Οδοντιατρική Εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο χάνεται στα βάθη της Ενετοκρατίας των Επτανήσων και λαμβάνει ακαδημαϊκή υπόσταση ως μάθημα με τον τίτλο «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» στην Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας το 1843. Ωστόσο, το πρώτο πανεπιστημιακό ίδρυμα Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης θεσμοθετείται χάρη στη φιλόδοξη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της πρώτης κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η δημιουργία ανεξάρτητου Οδοντιατρικού Σχολείου αποτέλεσε νομοθετική πράξη κομβικής σημασίας για την περαιτέρω πορεία της οδοντιατρικής εκπαίδευσης στη χώρα μας, καθώς μπόρεσε να παρακολουθήσει τις επιστημονικές εξελίξεις της Γαλλίας, αλλά κυρίως της Αμερικής, πρωτοπόρων στην οδοντιατρική εκπαίδευση παγκοσμίως, απεγκλωβισμένη από τις ιδεοληψίες της ιατρικής.

Στην εργασία παρουσιάζονται οι κύριοι σταθμοί της μακράς πορείας της Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, από την Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας μέχρι την ίδρυση του Οδοντιατρικού Σχολείου.

ΙΟΝΙΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Η Οδοντιατρική Εκπαίδευση εμφανίζεται εντυπωσιακά ως αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο στα προγράμματα σπουδών των ειδικοτήτων της Χειρουργικής και της Κατώτερης Χειρουργικής στο πλαίσιο λειτουργίας της Ιατρικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας.^{1,2}

Οι πρώτες πληροφορίες για την ύπαρξη μαθήματος με τον τίτλο «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» εντοπίζονται το 1843, με την επαναλειτουργία της Ιατρικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας.³ Συγκεκριμένα, με την υπ. αριθ. Κ'/8-11-1843 Απόφαση της Κυβερνήσεως της Ιονίου Πολιτείας (*Εφημερίς Επίσημος τοῦ Ἡνωμένου Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων*, αριθ. 674, της 13-11-1843) τόσο στη σπουδή (ειδικότητα) της Χειρουργικής, όσο

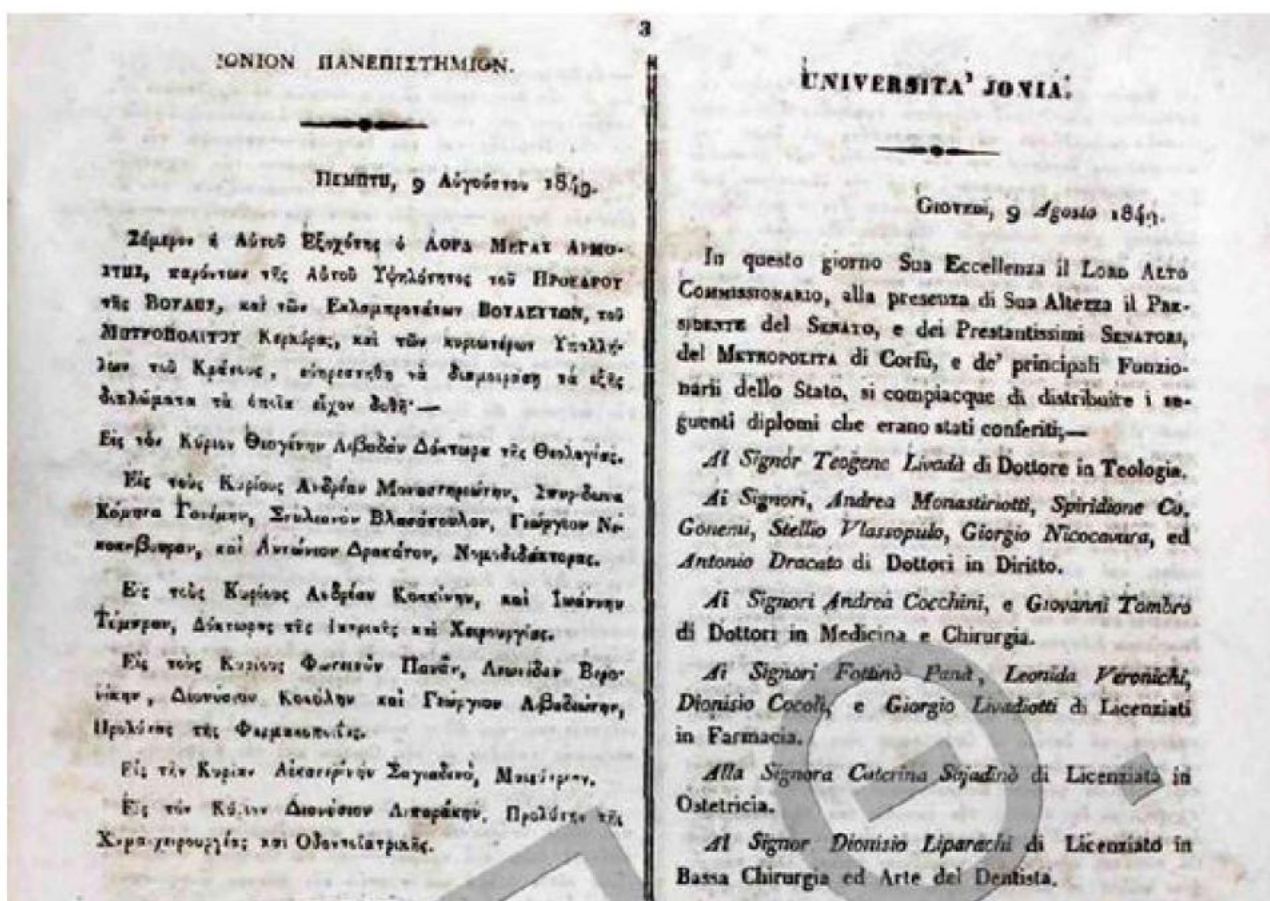
και στην αντίστοιχη της Κατώτερης Χειρουργικής προβλέπεται στα προγράμματα σπουδών η διδασκαλία της Τέχνης του Οδοντιάτρου. Δεδομένου ότι η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως των Ιονίων Νήσων τυπωνόταν και στις τρεις επίσημες γλώσσες της Επτανησιακής Πολιτείας, το μάθημα «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» αποδίδεται στα αγγλικά ως «*Art of Dentist*», ενώ στα ιταλικά δηλώνεται ως «*Arte del Dentista*» (Εικ. 1).

Ειδικά για τη Χειρουργική, το μάθημα «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» διδασκόταν συστηματικά στο πρώτο αλλιά και στο δεύτερο έτος σπουδών. Αποτελεί δε ένα από τα ελάχιστα μαθήματα η διδασκαλία των οποίων διαρκούσε περισσότερο από ένα έτος, γεγονός που υποδηλώνει την ιδιαίτερη αξία του μαθήματος «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*» για την εκπαίδευση των χειρουργών, αλλά και τις αυξημένες ανάγκες οδοντιατρικής περίθαλψης των Επτανήσων. Παρατηρούμε ότι στον ελληνικό χώρο η διδασκαλία της Οδοντιατρικής υφίσταται ήδη από το 1843, ενδεχομένως και παλαιότερα, μιας και δεν υπάρχουν πληροφορίες για το πρόγραμμα σπουδών της Ιατρικής Σχολής από την ίδρυση της έως και το 1828, οπότε και αναστέλλεται η λειτουργία της. Σημειώνεται ότι η πρώτη Οδοντιατρική Σχολή ιδρύθηκε στην Αμερική το 1840, ενώ τα πρώτα εξειδικευμένα μαθήματα στην Αγγλία άρχισαν να πραγματοποιούνται μόλις το 1872.⁴

Το πλέον εντυπωσιακό στοιχείο αποτελεί η απονομή των πρώτων πτυχίων της ειδικότητας της Κατώτερης Χειρουργικής, όπου δηλώνεται ότι οι απόφοιτοί της λαμβάνουν *Ἀπολυτήριον περὶ τῆς Χαμαιχειρουργικῆς καὶ Ὀδοντοτεχνικῆς ἐπιστήμης*. Η *Εφημερίς Επίσημος του Ἡνωμένου Κράτους των Ἰονίων Νήσων* (αριθ. 32 της 31-08-1849) δημοσιεύει ότι την 9η Αυγούστου 1849 μεταξύ άλλων έλαβε το δίπλωμα του «*Προθύτη τῆς Χαμαιχειρουργικῆς καὶ τῆς Ὀδοντοϊατρικῆς*» ο Διονύσιος Λιπαράκης (Εικ. 2).

Καὶ ἡ Χειρουργικὴ σπουδὴ θέλει εἶναι καὶ αὐτὴ πενταετής, περιλαμβάνουσα τὰ ἑξῆς μαθήματα: 1.ον ἔτος — Γενικὴν Χημείαν — Γενικὴν καὶ Περιγραφικὴν Ανατομικὴν καὶ Φυσιολογίαν — πρακτικὰς ἐκφύσεις Ἀντομίας — Ἀνατομικὴν ἐνὶ ἐκέρῳ τῶν μερῶν τοῦ σώματος — Ὑγιεινὴν — Κατωτέραν Χειρουργίαν — Τέχνην Ὀδοντιατροῦ καὶ ἐπιστάσεις. 2.ον ἔτος — Ανατομικὴν καὶ Φυσιολογίαν — Γενικὴν Ἰατρικὴν — Φαρμακοποιίαν — ἱστολογικὴν τῶν Ἀνατομικῶν ἐκφύσεων — Κατωτέραν Χειρουργίαν — Τέχνην τοῦ Ὀδοντιατροῦ καὶ ἐπιστάσεις. 3.ον ἔτος — Ανατομικὴν — Χειρουργικὰς ἐπιστάσεις — Χειρουργικὰς ἐργασίας — Θεραπείαν — Γενικὴν καὶ μερικὴν Παθολογίαν — Κλινικὴν Ἰατροχειρουργικὴν — Δικαστικὴν.	The course of Surgery is likewise to be of five years and will comprehend the following lectures. 1st year.— General Chemistry—Anatomy, general and descriptive, and Physiology,—practical exercises in Anatomy—Anatomy in particular of the regions,—Igiene—low surgery—the art of Dentists, and ligatures. 2d. year.—Anatomy and Physiology,—<i>Materia Medica</i>,—Pharmacy,—continuation of anatomical exercises,—low surgery,—art of Dentist, and ligatures. 3rd. year.—Anatomy—Surgical institutions,—Surgical operations,—Therapeutics—Pathology general and special — <i>Clinica medico-surgical</i> — legal medicine. 4th. year.—Anatomy—surgical	Il corso Chirurgico sarà pure di cinque anni e comprenderà le seguenti lezioni. 1.º anno — Chimica generale — Notomia generale e Descrittiva, e Fisiologia — esercizi pratici di Notomia — Notomia in particolare delle regioni — Igiene — Bassa Chirurgia — Arte del Dentista, e fasciature. 2.º anno — Notomia e Fisiologia — <i>Materia Medica</i> — Farmacia — Continuazione degli esercizi anatomici — Bassa Chirurgia — Arte del Dentista e fasciature. 3.º anno — Notomia — Istituzioni chirurgiche — Operazioni chirurgiche — Terapia — Patologia generale e speciale — Clinica medico-chirurgica — Medicina Legale. 4.º anno — Notomia — Istituzioni
--	---	--

Εικόνα 1. Απόσπασμα της υπ. αριθ. Κ'/8-11-1843 Απόφασης της Κυβερνήσεως της Ιονίου Πολιτείας (Φ.Ε.Ε.Η.Κ.Ι.Ν. 674/13-11-1843), όπου καταγράφεται το πρόγραμμα σπουδών της Χειρουργικής Σπουδής (ειδικότητας). Στα μαθήματα του πρώτου και του δεύτερου έτους περιλαμβάνεται το μάθημα «*Τέχνην Ὀδοντιατροῦ*».

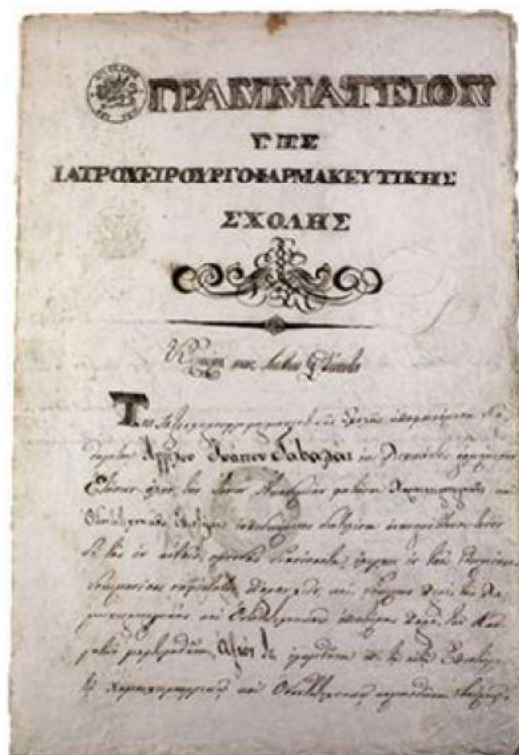
Εικόνα 2. Η δηλοποίηση της αποφοίτησης πτυχιούχων της Ιονίου Ακαδημίας. Τελευταίος αναφέρεται ο Διονύσιος Λιπαράκης, Προθύτης της Χαμαιχειρουργίας και Οδοντιατρικής.

Η περίπτωση Λιπαράκη δεν είναι και η μοναδική. Από τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές προκύπτει ότι το μάθημα της Οδοντιατρικής στο πλαίσιο της ειδικότητας της Κατώτερης Χειρουργικής ήταν αναβαθμισμένο.

Στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών φυλάσσεται ένα μοναδικό τεκμήριο των αρχών της οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην Ιόνιο Ακαδημία. Πρόκειται για το διπλώμα *Χαμαιχειρουργικής και Όδοντοτεχνικής Επιστήμης* (Κατώτερης Χειρουργικής και Οδοντιατρικής) του Αγγελου Γαβαλά (Εικ. 3).

Με βάση τα μέχρι σήμερα ευρήματα της αρχειακής έρευνας, προκύπτει ότι τουλάχιστον μέχρι το 1864 εντοπίζονται απόφοιτοι της Κατώτερης Χειρουργικής και Οδοντοτεχνικής Επιστήμης της Ιατρικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας.³

Οφείλουμε να σταθούμε στην ιδιαιτερότητα των διπλωμάτων που χορηγούσε η Ιόνιος Ακαδημία για την ειδικότητα της Κατώτερης Χειρουργικής και Οδοντοτεχνικής Επιστήμης, καθώς είναι το πρώτο ευρωπαϊκό πανεπιστημιακό ίδρυμα το οποίο απονέμει ακαδημαϊκό τίτλο σπουδών στην Οδοντιατρική. Επίσης, είναι σπάνια, εν έτει 1845, η προσφορά οδοντιατρικών μαθημάτων εκ μέρους ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος, και ειδικά ευρωπαϊκού. Για παράδειγμα, στη Γαλλία η École Dentaire de Paris και η École Dentaire de France ιδρύθηκαν το 1880 και το 1884 αντίστοιχα⁵ και λειτούργησαν ως ανεξάρτητες ιδιωτικές σχολές μέχρι το 1965, μη αναγνωριζόμενες από τα γαλλικά

Εικόνα 3. Η recto όψη του διπλώματος Χαμαιχειρουργικής και Οδοντοτεχνικής Επιστήμης του Α. Γαβαλά, με ημερομηνία έκδοσης Ιούλιος 1855. Φυλάσσεται στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

πανεπιστήμια. Στη Γερμανία η πρώτη ιδιωτική οδοντιατρική σχολή ιδρύθηκε από τον Ed. Albrecht στο Βερολίνο το 1855.⁶

Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι μόλις το 1906 το πανεπιστήμιο του Birmingham απένειμε το πρώτο ευρωπαϊκό πανεπιστημιακό δίπλωμα Bachelor of Dental Surgery.⁷ Συνεπώς, η διδασκαλία και μόνο πανεπιστημιακών μαθημάτων αναφερόμενων στην Οδοντιατρική το 1843 αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό βήμα στην οδοντιατρική εκπαίδευση, όχι μόνο για την ελληνική, αλλά και για την ευρωπαϊκή Οδοντιατρική. Μάλιστα, ο Λιπαράκης, ο οποίος το 1849 αποκτά από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο τον τίτλο του προλήπτη της Χαμαιχειρουργικής και Οδοντιατρικής, θα πρέπει να αποτελεί τον πρώτο Ευρωπαίο πτυχιούχο πανεπιστημίου, το δίπλωμα του οποίου αναφέρεται στην Οδοντιατρική.

Η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864 είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας, οπότε και ανακόπηκε η οδοντιατρική εκπαίδευση εντός του νεοελληνικού κράτους.

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Το κενό προσπάθησαν να καλύψουν οι ιδιωτικές οδοντιατρικές σχολές των οδοντιάτρων Μ. Δέρβη και Δ. Καρακατσάνη.

Μέχρι πρόσφατα υπήρχαν αντικρουόμενες απόψεις γύρω από την ύπαρξη και τη λειτουργία των ιδιωτικών οδοντιατρικών σχολών στην Ελλάδα. Έχει επικρατήσει η άποψη των Δημητριάδη⁸ και Μήτση⁹ ότι οι Δ. Καρακατσάνης και Μ. Δέρβης είχαν ιδρύσει ιδιωτικές οδοντιατρικές σχολές, αναγνωρισμένες από το Ιατροσυνέδριο. Στον αντίποδα, ο Παπαντωνίου χαρακτηρίζει την ιδιωτική σχολή οδοντιατρικής του Δ. Καρακατσάνη ως ιδιωτικό εργαστήριο, αυτοτιτλοφορούμενο ως Σχολή Καρακατσάνη.¹⁰

Το βέβαιο είναι ότι ουδέποτε το Ιατροσυνέδριο, δηλαδή η Ανώτατη Υγειονομική Επιτροπή του Ελληνικού Κράτους, είχε αναγνωρίσει τη λειτουργία τους. Σύμφωνα δε με μαρτυρίες της εποχής, είναι απίθανο να λειτουργούσαν κατά το έτος 1894. Ο J. Neumann, οδοντίατρος που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα, σε έκθεσή του για την κατάσταση του οδοντιατρικού επαγγέλματος στην Ελλάδα αναφέρει πως στην Αθήνα δεν υπήρχε Οδοντιατρική Σχολή, αλλά ούτε και κάποιος ο οποίος να διδάσκει Οδοντιατρική.¹¹

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΙΑΤΡΟΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα των πρακτικών του Ιατροσυνεδρίου για τη στάση του έναντι των ιδιωτικών οδοντιατρικών σχολών:

Τὸ Ἰατροσυνέδριον εἰς ἐκτέλεισιν τῆς ἄνω διαταγῆς λαμβάνει τὴν τιμὴν ν' ἀναφέρῃ τῷ ὑπουργεῖῳ τῶν Ἑσωτερικῶν τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἔννοια τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Νόμου 617 «περὶ ἀσκήσεως τῶν ἱατρικῶν ἐπαγγελμάτων κ.λ.π.» εἶναι ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν ὀδοντοῦντων ὑποβαλλόμενα διπλώματα δεόν νὰ ᾧσι σχολῆς ἀποτελούσης

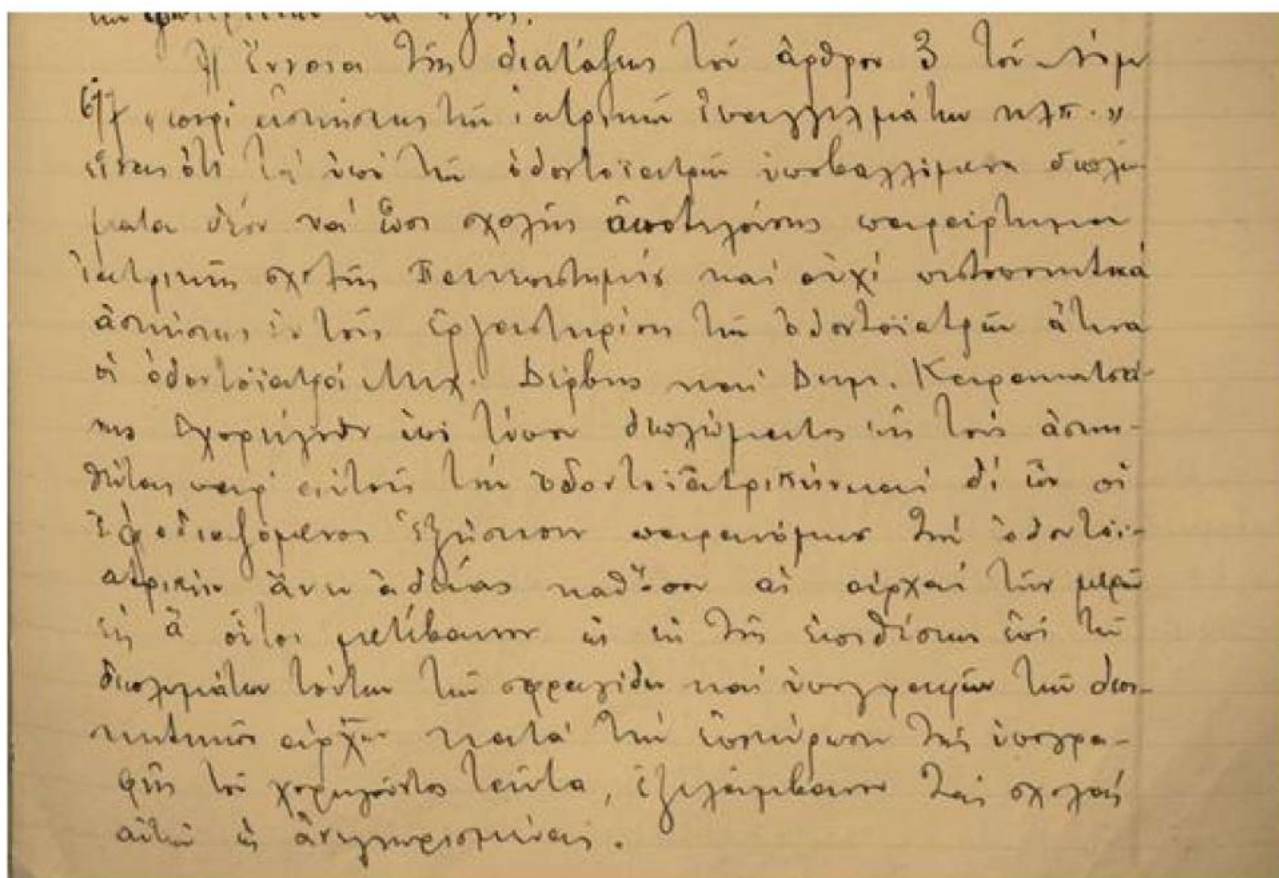
παράρτημα ἱατρικῆς σχολῆς Πανεπιστημίου καὶ οὐχὶ πιστοποιητικὰ ἀσκήσεως ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις τῶν ὀδοντοῦντων ἵνα οἱ ὀδοντοῦντοι Μιχ. Δέρβης καὶ Δημ. Καρακατσάνης ἐχορήγουν ὑπὸ τύπου διπλώματος εἰς τοὺς ἀσκηθέντας παρ' αὐτοῖς τὴν ὀδοντοῦντρικὴν καὶ δι' ὧν οἱ ἐφοδιαζόμενοι ἐξέσκουν παρανόμως τὴν ὀδοντοῦντρικὴν ἄνευ ἀδείας¹² [...] (Εἰκ. 4).

Οφείθουμε να παρατηρήσουμε ότι το Ιατροσυνέδριο δεν αναγνώριζε ως διπλώματα τους τίτλους σπουδών των ιδιωτικών οδοντιατρικών σχολών. Τις υποβιβάζει σε εργαστήρια και οι απόφοιτοί τους υποβάλλονται στις ίδιες εξετάσεις για την απόκτηση άδειας άσκήσεως με τους πρακτικούς οδοντιάτρους. Έχει εντοπιστεί μεγάλος όγκος αιτήσεων υποψηφίων για την απόκτηση άδειας άσκήσεως προς το Ιατροσυνέδριο, όπου τόσο ο Καρακατσάνης όσο και ο Δέρβης βεβαιώνουν ενόρκως ότι οι αιτούντες είχαν μαθητεύσει και απέκτησαν γνώσεις οδοντιατρικής υπό την επίβλεψή τους στα οδοντιατρεία τους επί δύο χρόνια (Εικ. 5).

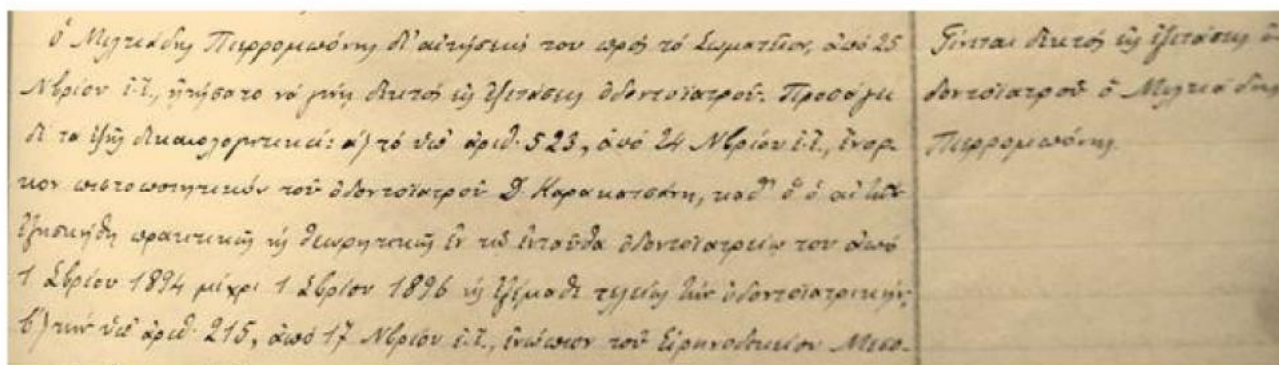
Δηλαδή οι εξερχόμενοι των σχολών Καρακατσάνη και Δέρβη εξετάζονταν ενώπιον του Ιατροσυνεδρίου, σύμφωνα με τις διατάξεις του Β.Δ. του 1858 (Φ.Ε.Κ. Α34/14-08-1858), όπως αυτές τροποποιήθηκαν με το Β.Δ. του 1896 (Φ.Ε.Κ. Α121/14-10-1896), ως διδασκόμενες την Οδοντιατρική από αναγνωρισμένο και έμπειρο οδοντίατρο και όχι ως πτυχιούχοι Οδοντιατρικής Σχολής αναγνωρισμένης από το Ελληνικό Κράτος.³

Το Ιατροσυνέδριο από τη σύσταση και λειτουργία του, και ανεξάρτητα από τις μεταβολές των κυβερνήσεων, πίεζε σταθερά προς δύο κατευθύνσεις. Αρχικά, κατέβαλλε προσπάθειες για την ποιοτική αναβάθμιση των υποψηφίων για απόκτηση άδειας άσκήσεως επαγγέλματος, με την υποχρέωση να είναι κάτοχοι απολυτηρίου Γυμνασίου.^{13,14} Οι εκκλήσεις του Ιατροσυνεδρίου απέδωσαν με την τροποποίηση του ΒΔ του 1858, το οποίο ήθελε: *Οἱ θέλοντες νὰ ἐξετασθῶσι καὶ ῥάβωσι τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ Ἰατροσυνεδρίου νὰ μετέρχωνται ἐντὸς τοῦ Κράτους τὸ ἐπάγγελμά των ὀδοντοῦντροὶ ὀφείθουσι νὰ παρουσιάσωσιν ἐπίσημον ἀποδεικτικὸν σχολῆς τινος ἐγγνωσμένης ἢ ὀδοντοῦντροῦ δεδοκιμασμένου καὶ ἀνεγνωρισμένου, ὅτι ἐδιδάχθησαν καὶ ἐξέμαθον τὴν ὀδοντοῦντρικὴν.* Οι μεταβολές επήλθαν το 1896, προφανώς και υπό την πίεση της επικείμενης αποφοίτησης των πρώτων σπουδαστών της ιδιωτικής οδοντιατρικής σχολής Καρακατσάνη. Το ιατρικό κατεστημένο της εποχής, ειδικά των καθηγντών της Ιατρικής Σχολής του Ἀθηνῶν Πανεπιστημίου, το οποίο απάρτιζε και τη σύνθεση του Ιατροσυνεδρίου, δεν επιθυμούσε επ' ουδενί ανεξάρτητη Οδοντιατρική Σχολή, αλλά Οδοντιατρικό Τμήμα της Ιατρικής Σχολής, με την Οδοντιατρική ως ειδικότητά της.

Συνεπώς, το Β.Δ. του 1896 αποτελεί σταθμό στην Ιστορία της Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, καθώς τίθενται οι προδιαγραφές που θα έπρεπε να πληροί κάθε υποψήφιος ο οποίος θα ήθελε να ασκήσει την Οδοντιατρική στην Ελλάδα. Επίσης, καθορίζει και τη φύση των ιδρυμάτων οδοντιατρικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα του 1896 με τίτλο

Εικόνα 4. Απόσπασμα Πρακτικών Ιατροσυνεδρίου, στο οποίο φαίνεται η άρνησή του να αναγνωρίσει ως πτυχία τα πιστοποιητικά τα οποία χορηγούσαν οι Δέρβης και Καρακατσάνης με τη μορφή διπλωμάτων.¹²

Εικόνα 5. Απόσπασμα πρακτικών του Ιατροσυνεδρίου από το οποίο προκύπτει ότι Δ. Καρακατσάνης πιστοποιεί ενόρκως ότι ο υποψήφιος έμαθε την οδοντιατρική στο οδοντιατρείο του (έξασκήθη πρακτικώς και θεωρητικώς εν τῷ ένταύθα όδοντοιατρείῳ του). Συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1904.¹⁴

Περί μεταρρυθμίσεως τοῦ άρθρου 25 τοῦ ἀπὸ 30 Ἰουνίου 1858 Β. διατάγματος «περὶ κανονισμοῦ τῶν ἐνώπιον τοῦ ἱατρικοῦ συνεδρίου ἐξετάσεων τῶν προτιθεμένων νὰ μετέλθωσιν οἰονδήποτε ἱατρικὸν ἐπάγγελμα», αναφέρονται τὰ ἀκόλουθα:

Οἱ θέλοντες νὰ ἐξετασθῶσι καὶ λάβωσι τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ ἱατροσυνεδρίου νὰ μετέρχωνται ἐντὸς τοῦ Κράτους τὸ ἐπάγγελμά των ὀδοντοῖατροὶ ὀφείλουσι νὰ παρουσιάσωσι πτυχίον ὀδοντοῖατρικοῦ Σχολείου, ἀποτελοῦντος παράρτημα ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου ἀνεγνωρισμένης ἀπὸ τῆς οἰκείας Κυβερνήσεως, ὅτι ἐδιδάχθησαν καὶ ἐξέμαθον τὴν ὀδοντοῖατρικὴν.

Οἱ μὴ φέροντες πτυχίον ἢ ἀποδεικτικὸν ὀδοντοῖατρικῆς Σχολῆς κατὰ τὰνωτέρω δέον, ὅπως γείνωσι δεκτοὶ εἰς ἐξετάσεις, νὰ φέρωσιν ἀπολυτήριον Γυμνασίου καὶ νὰ προσάγῳσι πιστοποιητικὸν ὀδοντοῖατροῦ, ἀνεγνωρισμένου ὑπὸ τοῦ Κράτους, ὅτι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν γυμνασιακῶν αὐτῶν σπουδῶν ἡσκήθησαν παρ' αὐτῷ τουλάχιστον ἐπὶ διετίαν καὶ ὅτι ἐξέμαθον τὴν ὀδοντοῖατρικὴν.

Ἡ πιστοποίησις τοῦ ἱατροῦ δέον νὰ γίνηται ἐνόρκως ἐνώπιον τοῦ εἰρηνοδίκου.

Με τὸ Β.Δ. τοῦ 1896 Ὀδοντιατρικὲς Σχολές μὴ προσαρτημένες σὲ ἱατρικὴ Σχολὴ δὲν θεωροῦνταν ἀναγνωρισμένες ἀπὸ τὸ Εἰληνικὸ Κράτος. Χαρακτηρι-

στικό παράδειγμα αποτελούν οι απόφοιτοι της École Dentaire de Paris και École Dentaire de France, όπου από τα πρακτικά του Ιατροσυνεδρίου εντοπίζονται πτυχίοι της να εξετάζονται με βάση τις πρόνοιες του εν λόγω Βασιλικού Διατάγματος. Δηλαδή οι απόφοιτοι ανεξάρτητων οδοντιατρικών σχολών εξετάζονται ως απόφοιτοι Γυμνασίου και έχοντας μαθητεύσει δίπλω σε ήδη αναγνωρισμένους οδοντιάτρους.

Ωστόσο, η απαίτηση του Νόμου καταστρατηγούνταν συστηματικά. Από τη μελέτη του σχετικού αρχειακού υλικού, προκύπτει ότι η συντριπτική πλειονότητα των υποψηφίων προσέρχονταν στις εξετάσεις με ιατρικές βεβαιώσεις ότι είχαν νοσήσει τα έτη 1897 έως και 1900, με αποτέλεσμα να μην κατορθώσουν να παραστούν στις εξετάσεις του Ιατροσυνεδρίου με βάση το προηγούμενο Βασιλικό Διάταγμα του 1858.³

Το Ιατροσυνέδριο επανειλημμένα και αποφασιστικά διαμαρτυρήθηκε για τις προσπάθειες υποβάθμισης των προσόντων των υποψηφίων οδοντιάτρων.^{13,14} Οι εκκλησίες απέδωσαν, με αποτέλεσμα το 1909 να αληθιάξει ο τύπος των εξετάσεων και κυρίως τα απαιτούμενα προσόντα των υποψηφίων. Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του Ν. Λεβίδη, υπουργού Εσωτερικών της Κυβέρνησης Θεοτόκη, οι αλληλαγές επλήθισαν με το αιτιολογικό ότι η άσκηση της οδοντιατρικής σχετίζεται με την υγεία του ανθρώπου συνολικά και επομένως δεν απαιτούνται μόνο γνώσεις της οδοντικής τέχνης, αλλά ήταν απαραίτητο να διαθέτουν προπαιδευσιν ἐγκυκλοπαιδικήν και στοιχειώδεις γνώσεις ἐκ τῆς καθόλου ἰατρικῆς. Γι' αυτό τον λόγο μεταρρυθμίζονται προς το αυστηρότερο οι εξετάσεις. Πλέον κάθε υποψήφιος, για να λάβει μέρος στις εξετάσεις του Ιατροσυνεδρίου για την απόκτηση άδειας εξασκήσεως οδοντιάτρου, όφειλε τουλάχιστον να έχει ολοκληρώσει δύο έτη της Ιατρικής Σχολής και να έχει μαθητεύσει για δύο χρόνια δίπλω σε αναγνωρισμένο οδοντίατρο.¹⁵

Η ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΣΕ ΑΥΤΟ ΤΗΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Δύο χρόνια πριν από τον ιδρυτικό νόμο του Οδοντιατρικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών (1911), η διατύπωση «*ἀπαιτούνται παρὰ τῶν ὑποψηφίων ὁδοντοϊατρῶν αἱ προπαιδευτικαὶ γνώσεις τῆς ἐν γένει ἰατρικῆς, αἱ ἀποκτῶμεναι διὰ διετοῦς φοιτήσεως ἐν τῇ ἰατρικῇ σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου*» στο Β.Δ. του 1909 φανερώνει τις επιδιώξεις της ιατρικής κοινότητας. Διά μέσου του θεσμού του Ιατροσυνεδρίου, το οποίο συγκροτείται αποκλειστικά από καθηγητές της Ιατρικής Σχολής, προωθείται η καθυστάθιση της Οδοντιατρικής ως ιατρικής ειδικότητας στο όνομα της βελτίωσης της επιστημονικής ποιότητας των οδοντιάτρων. Στο ίδιο Β.Δ. του 1909 είναι χαρακτηριστική αναφορά του υπουργού Λεβίδη στην εισηγητική έκθεση: *θέλει βελτιώσει, τὴν ἐπιστημονικὴν ποιότητα αὐτῶν, μέχρις ὅτου διὰ νόμου ἐπιτευχθῇ ἡ παρ' ἰατρῶν μόνον ἐξάσκησης τῆς ὁδοντοϊατρικῆς, κατὰ τὰ ἐν ἀλλοῖς*

κράτεσιν ἰσχύοντα. Ήδη από το 1909, πολύ πριν την έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου, είχε διαμορφωθεί το κλίμα για την εξάσκηση της Οδοντιατρικής από ειδικευμένους ιατρούς, όπως κατά τον νομοθέτη ίσχυε στα άλλα κράτη. Όμως πρόκειται για μια άκρως υποκριτική θεώρηση, εφόσον από το 1840, οπότε και ιδρύεται η πρώτη οδοντιατρική σχολή στις ΗΠΑ, στη Δυτική Ευρώπη ιδρύονται ανεξάρτητες οδοντιατρικές σχολές, ακολουθώντας το αμερικανικό πρότυπο.¹⁶ Για παράδειγμα, το 1855 ο H. W. Eduard Albrecht ιδρύει την πρώτη ιδιωτική οδοντιατρική κλινική στο Βερολίνο, ο Dr. Ch. Godon ιδρύει το 1880 την L'École Dentaire de Paris, ενώ η L'École Dentaire de France ιδρύεται το 1884 και το 1889 η Lyon l'École Dentaire. Αρκετά νωρίτερα, δηλαδή το 1877, είχε ιδρυθεί στην Ουτρέχτη η πρώτη Οδοντιατρική Σχολή της Ολλανδίας.¹⁷ Τέλος, στην Αγγλία ιδρύεται η πρώτη οδοντιατρική σχολή με την ονομασία Metropolitan School of Dental Science και έδρα το Λονδίνο.¹⁸

Με την επικράτηση του Κινήματος στο Γουδί και την επιβολή των θέσεων του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας, πυροδοτείται μια σειρά εξελίξεων,¹⁹ που επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τα βαθτώδη μέχρι τότε εκπαιδευτικά θέματα. Βέβαια, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δεν είχε καμία ουσιαστική επιδίωξη βελτίωσης της παιδείας, γι' αυτό και στη Διακήρυξή του αρκείται σε ένα αόριστο ευχολόγιο: *Ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ποθεῖ ὅπως [...] ἡ Ἐκπαίδευσις τοῦ Λαοῦ καταστῇ ἡσυχαιῆς διὰ τὸν πρακτικὸν βίον καὶ τὰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας τῆς Χώρας*.²⁰ Ωστόσο, η Κυβέρνηση Δραγούμη, η οποία κλήθηκε να υλοποιήσει τις προγραμματικές διακηρύξεις του Συνδέσμου, κατέθεσε τον Φεβρουάριο του 1910 μια σειρά νομοσχεδίων, μεταξύ των οποίων και το «*Περὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*».²¹ Πρόκειται για μια αξιόλογη προσπάθεια μεταρρύθμισης του Εθνικού Πανεπιστημίου, αν αναλογιστούμε ότι ίσχυε ακόμα ο πρώτος οργανισμός του 1837. Ωστόσο, στο σχέδιο αυτό δεν γίνεται καμία αναφορά στην ίδρυση Οδοντιατρικού Σχολείου.²²

Με την πτώση της κυβέρνησης Δραγούμη και τις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναλαμβάνει οριστικά τη διακυβέρνηση της χώρας. Αυτές οι εκλογές υπήρξαν καθοριστικές για τη ριζική ανανέωση της κεντρικής πολιτικής σκηνής, αναγκαία συνθήκη για την ανορθωτική πορεία της Ελλάδας και τη νικηφόρα πορεία κατά τους Βαλκανικούς πολέμους που ακολούθησαν.²³

Όπως και στη σημερινή εποχή, οι φιλελεύθεροι δεν είχαν συγκεκριμένες προγραμματικές δεσμεύσεις των πολιτικών στόχων που επεδίωκαν στα εκπαιδευτικά ζητήματα, πολύ περισσότερο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.²⁴

Αόριστες είναι και οι ελάχιστες δημόσιες τοποθετήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου σχετικά με την εκπαίδευση, και ιδιαίτερα με το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μοναδική εξαίρεση οι εξαγγελίες του Βενιζέλου στον προεκλογικό λόγο που εκφώνησε στη Λάρισα την 14η Νοεμβρίου 1910. Σε αυτή την ομιλία, αν και αόριστα, αναφέρεται για πρώτη φορά στα χαρακτηριστικά του

εκπαιδευτικού-πολιτικού προσανατολισμού της διακυβέρνησης που θα ακολουθούσε: *Ἡ ἐκπαίδευσις, καθυστερημένη ὥπως εἶναι, ἔχει ἀνάγκη τῆς μεγαλυτέρας στοργῆς ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως. Ἀνάγκη νὰ ληφθῇ μέριμνα διὰ τὴν ἀρτίαν ὀργάνωσιν καὶ ἵδρυσιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τῶν αγροτικῶν Κοινοτήτων, ὁ χρόνος τῆς μέσης ἐκπαίδευσως ἀνάγκη νὰ αὐξηθῇ κατὰ ἓν ἔτος, τὸ Πανεπιστήμιον θὰ ἐνισχυθῇ οἰκονομικῶς, λαμβανομένης ὅμως συγχρόνως φροντίδος περὶ ἐπεκτάσεως τῶν ἐτῶν τῆς φοιτήσεως, ὡς καὶ καθορισμοῦ τῶν ἐτησίων ἐξετάσεων. Πάντα ταῦτα τὰ μέτρα ὅμως τὰ ἀφορῶντα τὸ Πανεπιστήμιον, θὰ ἐφαρμοσθῶσι μετὰ πάροδον μιᾶς τετραετίας, ἵνα μὴ ἀδικηθῶσι οἱ ἤδη ἐγγεγραμμένοι φοιτηταί, ἐγγραφέντες ἐν ἀγνοίᾳ τῶν Κυβερνητικῶν τούτων μέτρων.*²⁵

Το Υπουργεῖον ἐπὶ τῶν Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Παιδείας τῆς πρώτης κυβέρνησης Βενιζέλου ἀνέλαβε ὁ Απόστολος Γ. Αἰεξανδρῆς (Εἰκ. 6), μὴ ἀμφίσημη πολιτικὴ προσωπικότητα, με καθοριστικὸ ὅμως ρόλο στὴν ἴδρυση τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολείου στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιον. Σπούδασε νομικὰ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἀλλὰ μετεκπαιδεύτηκε στὸ Παρίσι, ὅπου ἐνδεχομένως γνώρισε καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀνεξάρτητων οδοντιατρικῶν σχολῶν.

Ὁ Απόστολος Γ. Αἰεξανδρῆς εἶναι τὸ πρόσωπο που κλήθηκε ἀπὸ τὸν Βενιζέλο νὰ υλοποιήσῃ τὴν εκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ στὸν χώρο τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, δηλαδὴ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν.

Η ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΕ ΑΥΤΗΝ

Σε λιγότερο ἀπὸ ἓναν μῆνα, καὶ συγκεκριμένα τὴν 13η Δεκεμβρίου 1910, ὁ ὑπουργὸς Αἰεξανδρῆς ἐξειδικεύει τὶς προεκλογικὲς δεσμεύσεις τῶν Φιλελευθέρων στὴ Σύγκλητον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ παρουσιάζει τὴν ἐπικείμενη ἀναμόρφωση τοῦ Ὄργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀν καὶ ὁ Αἰεξανδρῆς ἀνέλαβε Ὑπουργὸς Παιδείας στὶς 6 Ὀκτωβρίου τοῦ 1910, δηλαδὴ λίγο πρὶν τὶς δευτέρες βουλευτικὲς ἐκλογές τοῦ 1910, που διεξήχθησαν τὴν 28η Νοεμβρίου 1910, με σκοπὸ τὴν ἀνάδειξη τῆς Β' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς, φαίνεται νὰ διαθέτῃ μὴ πολὺ καλὴ εἰκόνα τῶν προβλημάτων που ταλάνιζαν τὸ Ἀθήνσιο Πανεπιστήμιον.

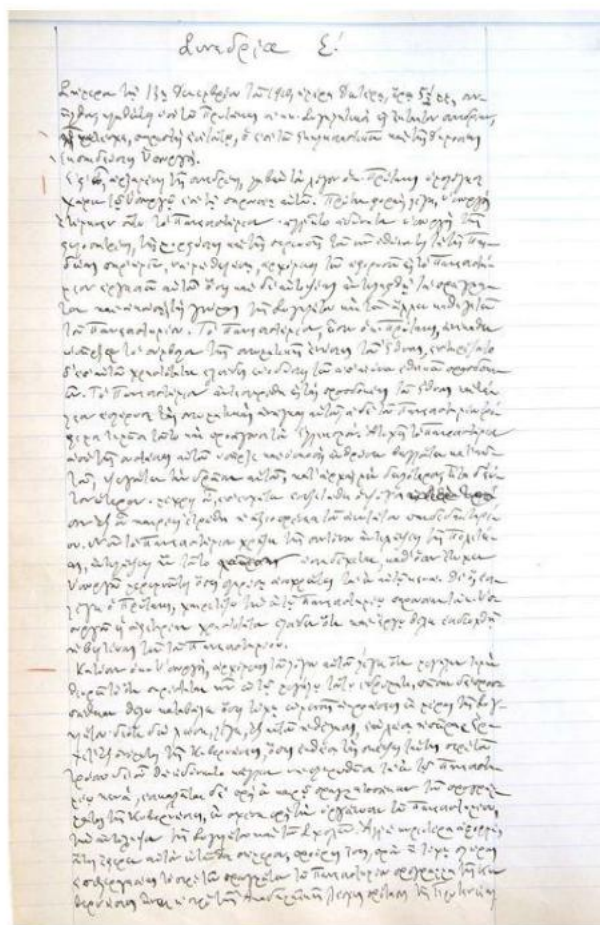
Στὴν ομιλία του ἐνώπιον τῆς Συγκλήτου ἐσχάτης ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν ἰδιότυπη διοικητικὴ διαίρεση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: στὸ Ἐθνικὸ καὶ στὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον. Στόχος του ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς πανεπιστημίου με τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, ὥστε νὰ ἐκπηρωθῇ ὁ ὅρος τῆς διαθήκης τοῦ μεγάλου ευεργέτη Δόμοιη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἀπὸ τὴν περιουσία του ἔπρεπε νὰ ἱδρυθῇ πανεπιστήμιον στὴ μνήμην τοῦ Καποδίστρια το ἀργότερο μέχρι τὸ 1906.²⁶

Σημαντικὸ μέρος τῆς ομιλίας καταλαμβάνει καὶ ἡ διαδικασία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐιδικὰ ὁ τρόπος ἐκλογῆς τόσο τῶν Καθηγητῶν ὅσο καὶ τῶν Ὑφηγητῶν. Ἡ καινοτομία ἐγκεῖται στὸ ὅτι ἡ ἐκλογὴ πλεον γίνεται ἀπὸ τὶς ἰδίες τῆς Σχολῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον. Εἰθυμία του ἡ ἐισαγωγὴ βαθμίδων

Εἰκόνα 6. Ἀπὸ ἀριστερὰ οἱ: Ἀπόστολος Αἰεξανδρῆς, Εἰ. Βενιζέλος, Ἀντώνης Μπενέκλης, Στέφανος Δέλιτας στὰ ἐγκαίνια τοῦ Φυτοπαθολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Κηφισιά τὸ 1931 (Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Εἰ. Βενιζέλου).

διδασκαλίας, που ἀπαντῶνται στὴ Γαλλία, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, *chargés de cours* ἢ *maîtres de conférences*, ὅπου ὁ Αἰεξανδρῆς εἶχε ἐμπειρία ἐνεκα τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τῆς ἀγόρευσής του (Εἰκ. 7):

Εἰκόνα 7. Ἀπόσπασμα πρακτικῶν τῆς Συγκλήτου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου τῆς 13-12-1910, σελ. 204, διὰ χειρὸς Κωστῆ Παλαμά. Ὁ Ἀπόστολος Αἰεξανδρῆς, ὑπουργὸς ἐπὶ τῶν Εκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, περιγράφει τὴν μεταρρύθμιση τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Προσόντα έπαρκή όπως εξασφαλίσει την ανάρρησην εις τὸ ἀξίωμα τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ ἢ Κυβέρνησις θεωρεῖ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας καὶ τὴν ὀδὴν ἐν τῇ ἐπιστῇ δρᾶσιν τοῦ διὰ τὴν θέσιν ταύτην ἐνδεικνυομένου, τὸ δὲ σύστημα τοῦ διαγωνισμοῦ θεωρεῖ ἀρμόζον πρὸς κατάληψιν τῶν ἐδρῶν τῶν ἐκτάκτων μόνον καθηγητῶν, οὐχὶ δὲ καὶ τῶν τακτικῶν. Οὕτω ἀναδιοργανωμένου τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ δὴ καὶ δι' ἐκτάκτων καθηγητῶν πρὸς διδασκαλίαν νεοθαλῶν καὶ μὴ παγιωθεισῶν ἐπιστημῶν, καθηγητῶν ἀναλογούντων πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ καλουμένους *chargés de cours* καὶ *maîtres de conférences*, δύνανται νὰ πληρωθῶσι τὰ τῆς διδασκαλίας κενά, ὃ δὲ θεσμός τῶν ὑφηγητῶν ἴσως τότε καταστῇ περιττός, κατὰ τὴν γνώμην τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς βελτιώσεως τῶν θέσεων τῶν ἐπιμελητῶν ἀπασχόλησε τὴν Κυβέρνησιν, ἥτις σκέπτεται ὅπως αὐξήσῃ μὲν τὸν μισθὸν αὐτῶν, ἀπαγορεύσῃ δὲ τὰ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν παρεχόμενα ἰδιαιτέρως εἰς αὐτοὺς δίδακτρα ἢ πολεμικὰ δίδουσι ἀφορμὴν εἰς ἄτοπα.²⁷

Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι ἀπὸ το 1894, καὶ ἐπὶ υπουργίας Δημ. Καλλιφρονά, συντάσσονται τὰ πρῶτα νομοσχέδια με ἐπιμέρους βελτιώσεις τοῦ κανονισμοῦ λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου. Ακολουθεῖ ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ 1899, με τὴν καταψήφισιν τοῦ πανεπιστημιακοῦ νομοσχεδίου τοῦ Αθ. Εὐταξία, τὰ νομοσχέδια τοῦ Σ. Στᾶν το 1900 καὶ τοῦ Α. Στεφανόπουλου το 1906.²⁸ Ἐν συνεχείᾳ, το 1908, με τὴν ἐκ νέου ἀνάληψιν τοῦ Υπουργείου Παιδείας ἀπὸ τὸν Σ. Στᾶν, κατατίθενται στὴ Βουλὴν τρία νομοσχέδια τὰ ὁποῖα ἀφορούσαν τὸ Πανεπιστήμιον, προκαλῶντας σοβαρὰς ἀντιδράσεις.²⁹ Τέλος, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ τελευταία προσπάθεια μεταρρύθμισης τοῦ Προσωπικοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις συσταθεσομένου Πανεπιστημίου³⁰ ἐπιχειρεῖται τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1910, ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Παναγιωτόπουλον, ὑπουργὸ Παιδείας τῆς κυβερνήσεως Δραγοῦμην, ἡ ὁποία με τὰ ἐπεισόδια τοῦ Κιθιέρου παραιτήθηκε χωρὶς νὰ προλάβῃ νὰ νομοθετήσῃ.

Συνεπῶς εἶναι ἐτοιμὸ τὸ ἐδαφὸς γιὰ νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ ὁ ἐπὶ 73 χρόνια κανονισμὸς λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ νέα κυβέρνησις, ἡ πρώτη οὐσιαστικὰ ὑπὸ τὴν ηγεσίᾳ τοῦ Εἰλευθερίου Βενιζέλου, εἶναι ἀποφασισμένη νὰ ὀργανώσῃ τὴν πανεπιστημιακὴ ζωὴ ἐν νέας βάσεις. Πρόθεσις τοῦ Βενιζέλου ἦταν ἡ μεταφορὰ ευρωπαϊκῶν πανεπιστημιακῶν καὶ ἐπιστημονικῶν δομῶν καὶ θεσμῶν στὴν Εὐρώπην. Τὸ κυβερνητικὸν ἐπιτελεῖο διαθέτει μίαν πηλιάδα στελεχῶν, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν πρόεδρον τῆς Κοινοβουλευτικῆς Επιτροπῆς Παιδείας Κ. Ρακτιβάν, ἐγκριτὸ νομομαθὴ, ποὺ ἐχαιρετο μὲγάλῃς ἐκτίμησιν καὶ πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος, ὥστε νὰ τὸν συμβουλεύσουν στὰ θέματα αὐτά.³¹ Ἐπίσης, ὑπάρχει ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς νομοσχεδίων καὶ ῥημάτων ἀρθρογραφίας τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν τὰ θεμέλια τοῦ βενιζελικοῦ οικοδομήματος τῆς ἀνασυγκρότησιν τοῦ πανεπιστημίου.

Ἐναν μῆνα ἀργότερα τὰ νομοσχέδια *Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* καὶ *Περὶ ὀργανι-*

σμοῦ τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου εἶχαν λάβει τὴν τελικήν τους μορφήν, ὑπογεγραμμένα ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Ἀλέξανδρον, με ἡμερομηνία 10 Ἰανουαρίου, κατατίθενται στὴ Βουλὴν τὴν 21η Μαρτίου 1911.³² Με τὰ νομοσχέδια αὐτὰ πραγματοποιεῖται μία ριζικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου, καθὼς διχοτομεῖται ἐν δύο διακριτὰ νομικὰ πρόσωπα, τὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὴν ἱατρικὴν καὶ τὴν φυσικομαθηματικὴν Σχολήν, καὶ τὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον, ποὺ περιλάμβανε τὴν θεολογικὴν, τὴν Νομικὴν καὶ τὴν Φιλοσοφικὴν. Τὸ ὁξύμωρον τῶν νομοσχεδίων ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο πανεπιστήμια εἶχαν ἐνιαίᾳ διοίκησιν, δηλαδὴ τὸν ἴδιον Πρύτανην καὶ τὴν ἴδιαν Σύγκλητον. Βέβαια ἐν θετικῇ θὰ πρέπει νὰ ἐγγραφῶν ἡ διάκρισις τοῦ πτυχίου ἀπὸ τὸ διδακτορικὸν δίπλωμα, ἡ ἐκλογὴ τῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὰς ἰδίαις τῆς Σχολῆς καὶ ἡ καθιέρωσις ἐτήσιων ἐξετάσεων τῶν φοιτητῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρχαν μέχρι τότε.

Τὸ πλεον θετικὸν εἶναι ὅτι με τὰ ἀρθρα 50, 51, 52 καὶ 53 τοῦ νομοσχεδίου *Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* ἱδρύεται τὸ Ὀδοντιατρικὸν Σχολεῖον, ὁ πρόγονος τῆς σημερινῆς Ὀδοντιατρικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Τὰ ἀρθρα κατὰ τὴν τελικὴν παρουσίαν τοῦ πρὸς ψήφισιν νομοσχεδίου ἐνσωματώθηκαν ἐν ἑνῷ ἀρθρῷ, τῷ 20, ὡς ἐξῆς (Εἰκ. 8):

II. Ὀδοντιατρικὸν Σχολεῖον

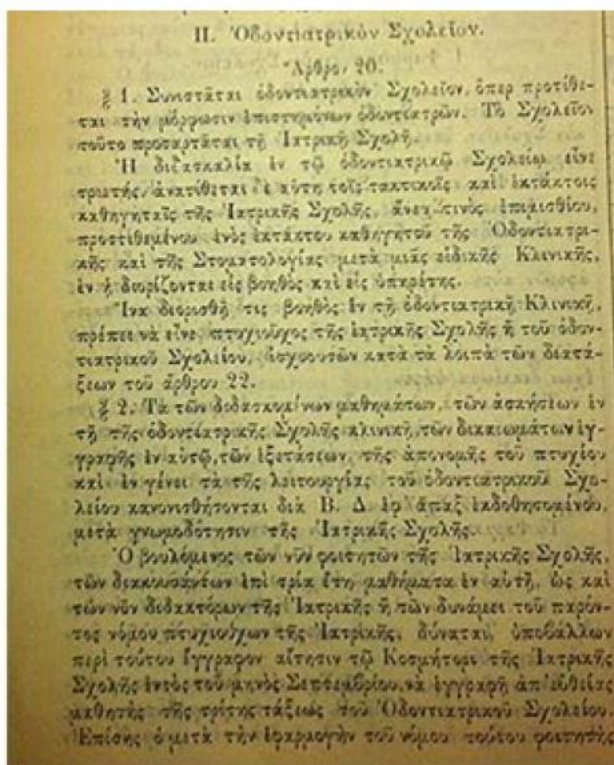
§ 1. *Συνιστᾶται ὀδοντιατρικὸν Σχολεῖον ὅπερ προτίθεται τὴν μόρφωσιν ἐπιστημόνων ὀδοντιατρῶν. Τὸ Σχολεῖον τοῦτο προσαρτᾶται τῇ Ἱατρικῇ Σχολῇ.*

Ἡ διδασκαλία ἐν τῷ ὀδοντιατρικῷ Σχολεῖῳ εἶναι τριετής, ἀνατίθεται δὲ αὕτη τοῖς τακτικοῖς καὶ ἐκτάκτοις καθηγηταῖς τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς, ἄνευ τινὸς ἐπιμισθοῦ, προστιθεμένου ἐνὸς ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς Ὀδοντιατρικῆς καὶ τῆς Στοματολογίας μετὰ μιᾶς εἰδικῆς Κλινικῆς, ἐν ᾗ διορίζονται εἰς βοηθὸς καὶ εἰς ὑπηρέτης.

Ἵνα διορισθῇ τις βοηθὸς ἐν τῇ ὀδοντιατρικῇ Κλινικῇ, πρέπει νὰ εἶνε πτυχιούχος τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς ἢ τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου, ἰσχυουσῶν κατὰ τὰ ῥητὰ τῶν διατάξεων τοῦ ἀρθροῦ 22.

§ 2. *Τὰ τῶν διδασκομένων μαθημάτων, τῶν ἀσκήσεων ἐν τῇ τῆς ὀδοντιατρικῆς Σχολῆς κλινικῇ, τῶν δικαιωμάτων ἐγγραφῆς ἐν αὐτῷ, τῶν ἐξετάσεων, τῆς ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου καὶ ἐν γένει τὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου κανονισθῶσιν διὰ Β.Δ. ἐφ' ᾧ ἀπαξ ἐκδοθησομένου μετὰ γνωμοδότησιν τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς.*

Ὁ βουλούμενος τῶν νῦν φοιτητῶν τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τῶν διακουσάντων ἐπὶ τρία ἔτη μαθήματα ἐν αὐτῇ, ὥς καὶ τῶν νῦν διδασκόντων τῆς Ἱατρικῆς ἢ τῶν δυνάμει τοῦ παρόντος νόμου πτυχιούχων τῆς Ἱατρικῆς, δύναται, ὑποβάλλων περὶ τούτου ἑγγράφον αἴτησιν τῷ Κοσμήτορι τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς ἐντὸς τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου, νὰ ἐγγραφῇ ἀπ' εὐθείας μαθητὴς τῆς τρίτης τάξεως τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου. Ἐπίσης ὁ μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τούτου φοιτητὴς τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς καὶ διακούσας ἐπὶ τρία ἔτη μαθήματα ἐν αὐτῇ, δύναται

Εικόνα 8. Απόσπασμα του άρθρου 20 του νόμου ΓΚΚ' (υπ. αριθμ. 3823) της 12^{ης} Ιουλίου 1911 Φ.Ε.Κ. 178 «Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου», με το οποίο ιδρύεται το Οδοντιατρικό Σχολείο.

να μεταγραφῇ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν τρίτην τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου ὑποβάλλῃων περὶ τούτου αἴτησιν τῷ Κοσμήτορι τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς ἐντὸς τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου.

§ 3. Οἱ φέροντες δίπλωμα ἀλλοδαποῦ Πανεπιστημίου ὑποβάλλονται εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐνώπιον τῶν καθηγητῶν τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου ἐν τοῖς μαθήμασι τοῖς εἰς τὰς τρεῖς τάξεις τοῦ Σχολεῖου διδασκομένοις. Μόνον δὲ εἰς τοὺς εὐδοκимоῦντας κατὰ τὴν ἐξέτασιν ταύτην ἐπιτρέπεται ἡ ἀσκήσις τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ ὁδοντιάτροῦ ἐν Ἑλλάδι. Τὰ καθέκαστα τῶν ἐξετάσεων τούτων ὡς καὶ τῶν κατ' αὐτὰ τελῶν κανονισθῶσονται ἐφ' ἅπαξ διὰ Β. Διατάγματος.

Οἱ μέλλοντες νὰ ὑποστῶσι τὴν ἐξέτασιν ταύτην δεόν νὰ προσαγάγωσι πιστοποιητικὸν τῆς ταυτότητος αὐτῶν, ἀπολυτήριον Γυμνασίου ἡμεδαποῦ ἢ ὁμοταγοῦς ἀλλοδαποῦ τοιοῦτου, δίπλωμα Ὀδοντιατρικῆς Σχολῆς καὶ πιστοποιήσιν τοῦ παρὰ τῇ ξένῃ Ἐπικρατεῖᾳ, παρ' ἧς ἡ Σχολὴ αὕτη, διπλωματικοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Ἑλλάδος, ὅτι ἐφοίτησεν ὁ ἐξετασθεσόμενος οὗτος ἀνελλιπῶς ἐπὶ μίαν τριετίαν εἰς τὴν Ὀδοντιατρικὴν ταύτην σχολήν.

§ 4. Ἀμα τῇ ἰδρύσει τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου καταργοῦνται αἱ διατάξεις τοῦ Β.Δ. τῆς 7 Δεκεμβρίου 1834. Οἱ κτησάμενοι δυνάμει τούτου πτυχίον καὶ ἄδειαν ἐξασκήσεως ὁδοντιάτροῦ διατηροῦσι τὰ δικαιώματα τῆς ἐλευθέρας ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος.

Αν καὶ ὡς συγγραφέας τοῦ Νομοσχεδίου θεωρεῖται ὁ ἴδιος ὁ Αἰξανδρής, ἡ διατύπωσή του φέρει ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τοῦ ἱατροσυνεδρίου καὶ ἐναρμονίζεται πλήρως με τὴν εισηγητικὴ ἐκθέση τοῦ Β.Δ. τοῦ 1909.³³ Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 19 κατατεθειμένων νομοσχεδίων στὴν Βουλὴ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Αἰξανδρὴ, στὰ 17 νομοσχέδια τὰ ὁποῖα ἀφορούσαν τὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση βασικός εισηγητής καὶ συντάκτης ὑπῆρξε ὁ τότε Γενικός Γραμματέας τοῦ Υπουργείου Γεώργιος Σωτ. Παπασωτηρίου.²⁴ Ἀντίθετα, ὁ Αθ. Εὐταξίας, ὑπουργὸς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως σε προγενέστερες κυβερνήσεις (1893, 1897, 1899-1900) σε πόνημά του σχετικὰ με τὰ Πανεπιστημιακὰ Νομοσχέδια τοῦ Αἰξανδρὴ ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: *ἐπεχείρησε νὰ συντάξῃ μόνος τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος νομοσχέδια*, συμπεριλαμβάροντας καὶ διάφορες διατάξεις ἀπὸ προγενέστερα νομοσχέδια, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1899.³⁴

Ἡ δὲ σύνταξη τοῦ άρθρου ικανοποιεῖ σε μεγάλῳ βαθμῷ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἱατροσυνεδρίου:

- Οἱ εἰσακτέοι νὰ εἶναι κάτοχοι ἀπολυτηρίου Γυμνασίου, αἴτημα ποὺ ικανοποιεῖται με τὴν προσάρτηση τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου στὴν ἱατρικὴ Σχολή. Συνεπῶς, ὅλοι οἱ εἰσακτέοι στὴν ἱατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἀπόφοιτοι Γυμνασίου,
- Οἱ υποψήφιοι ὁδοντίατροι ἔχουν τὶς απαιτούμενες στοιχειώδεις (προπαιδευτικές) ἱατρικὲς γνώσεις, οἱ ὁποῖες εξασφαλίζονται με διετὴ φοίτηση σὲ ἱατρικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου. Με τὸ νομοσχέδιο, ἡ φοίτηση στὸ Ὀδοντιατρικὸ Σχολεῖο εἶναι τριετὴς γιὰ τοὺς ἀπόφοιτους Γυμνασίου ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο πρῶτα ἔτη οἱ φοιτητὲς διδάσκονται κυρίως ἱατρικά μαθήματα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ πρῶτου προγράμματος σπουδῶν τοῦ 1912,³⁵ ἀλλὰ καὶ στὸ πρῶτο πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ 1916.³⁶

Ἡ μόνη παρέκκλιση ἐντοπίζεται στὴν ἀπαίτηση: *ἡ παρ' ἱατρῶν μόνον ἐξάσκησις τῆς ὁδοντοϊατρικῆς*³³ χάρη στὴν ἀποφασιστικότητά τοῦ Αἰξανδρὴ, ὁ ὁποῖος ἀπέκρουσε σθεναρὰ ὅλες τὶς πιέσεις. Ὅμως, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις ὅπως ἀπόφοιτοι τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς ἢ φοιτητὲς ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει ἐπὶ 3 ἔτη προπτυχιακὰ μαθήματα τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ εγγραφοῦν στὸ τρίτο ἔτος τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου.

Με τὴν κατάθεση τῶν δύο πανεπιστημιακῶν νομοσχεδίων συγκροτεῖται ἀπὸ τὴ Βουλὴ ἐιδικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τους, ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς Κ. Ρακτιβάν (ἐπιφανὴς νομικός, πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς), Α. Μιχαηλάκοπουλο (νομικό, εισηγητὴς τῶν νομοσχεδίων), Λ. Κορομηλά (ἀπόφοιτο φυσικομαθηματικοῦ, οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν), Κ. Μέρμηγκα (ἱατρό, υφηγητὴ τῆς Χειρουργικῆς), Α. Ροντήρη (νομικό), Γ. Γαϊτάνο, Ι.Σ. Λυμπερόπουλο, Ν. Αἰλιβιζάτο (ἱατρό, τακτικὸ καθηγητὴ ἱατρικῆς Σχολῆς), Θ. Σκάση, Μ. Γαλιανό (νομικό) καὶ Π. Λιβιεράτο. Δυστυχῶς, πέρα ἀπὸ τὴν Αἰτιολογικὴ Ἐκθέση, ἡ ὁποία υπογράφεται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς, δὲν ἔχει διασωθεῖ

κανένα άλλο στοιχείο, όπως πρακτικά ή η τελική πρότασή της προς τον υπουργό. Παραδόξως, αν και γίνεται αναφορά για τη μεταβολή της διοικητικής υπαγωγής του Φαρμακευτικού Σχολείου από τη Φυσιολογική στην Ιατρική Σχολή, δεν γίνεται καμία αναφορά στο Οδοντιατρικό Σχολείο, αν και από τη συζήτηση στην ολομέλεια προκύπτει ότι μέλη της, με προεξάρχοντες τους Μέρμηγκα, Κορομηλά, Σκάση και πιθανότατα τον Αθιβιζάτο, είχαν αντιρρήσεις ως προς την ίδρυσή του. Απεναντίας, γίνεται αναφορά για το Φαρμακευτικό Σχολείο, και μάλιστα σε βάρος της προσάρτησής του στην Ιατρική Σχολή, όπως προέβλεπε το άρθρο 19 του *Περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου*.

Από τα πρακτικά της Συγκλήτου, προκύπτει ότι οι πρυτανικές αρχές παρέλαβαν τα δύο πανεπιστημιακά νομοσχέδια στις 24 Μαρτίου 1911. Ζητήθηκε δε από τις Σχολές να υποβάλουν στην Πρυτανεία τις παρατηρήσεις τους, ώστε στη συνέχεια να συνέλθει η Σύγκλητος για να διατυπώσει ένα συνοδικό υπόμνημα, το οποίο θα εκφράζει όλες τις Σχολές αποτελώντας την επίσημη θέση του πανεπιστημίου.³⁷

Η Ιατρική Σχολή συνεδρίασε στις 27 Απριλίου 1911 και, όπως ήταν αναμενόμενο, η πλειοψηφία των καθηγητών ήταν αντίθετη στην ίδρυση Οδοντιατρικού Σχολείου. Επικράτησε δε η άποψη του καθηγητή Υγιεινής και Μικροβιολογίας Σάββα, ο οποίος θεωρούσε ότι μόνο πτυχιούχοι (διδάκτορες) της Ιατρικής θα έπρεπε να ασκούν το οδοντιατρικό επάγγελμα μετά από σχετική ειδίκευση. *Επί του 50 άρθρου. Ο κ. Σάββας φρονεί ότι δεν πρέπει να υπάρχει Οδοντιατρική Σχολή, αλλά το επάγγελμα του οδοντίατρου να το εξασκώσιν μόνον διδάκτορες της Ιατρικής, οι οποίοι να άκροῶνται και του καθηγητοῦ τοῦ εἰδικοῦ ὅστις να διορίζεται καθηγητὴς τῆς ὀδοντοιατρικῆς καὶ ἐνὸς διδασκάλου τῆς ὀδοντοιατρικῆς, ὅστις θὰ διδάσκη τὸ τεχνικόν μέρος. Διότι σήμερον ἡ ὀδοντοιατρικὴ ἀποτελεῖ σπουδαῖον κλάδον τῆς Ιατρικῆς, ὡς ἡ ὀφθαλμολογία, ἡ ἀυτιολογία κ.λπ.*³⁸

Στον αντίποδα για τη δημιουργία του συμφώνησαν μόλις τρεις καθηγητές, με τους γαλλομαθείς Φωκά και Νικολαΐδη να προβάλλουν σοβαρές αντιρρήσεις στην άποψη του καθηγητή της Υγιεινής και Μικροβιολογίας Σάββα. Ο Φωκάς, καθηγητής Χειρουργικής και Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, θεωρούσε ότι η απαίτηση της λήψης πρώτα πτυχίου Ιατρικής θα καθιστούσε δύσκολη την απόκτηση του πτυχίου της Οδοντιατρικής, μιας και θα απαιτούνταν συνοδικά περισσότερα χρόνια σπουδών από την Ιατρική. Ο Νικολαΐδης από την πλευρά του πρέσβευε ότι δεν ήταν απαραίτητα όλα τα ιατρικά μαθήματα (π.χ. εμβρυολογία) για την άσκηση της οδοντιατρικής. Συνεπώς, ήταν αρκετή η διετής φοίτηση στην Ιατρική Σχολή, θέση η οποία, όπως έχει αναφερθεί, ασπάζοταν από χρόνια το Ιατροσυνέδριο, του οποίου ήταν μέλος. Οι θέσεις των Φωκά και Νικολαΐδη είναι ταυτόσημες με αυτές του Αἰεξανδρή, όπως τις διατύπωσε στην ολομέλεια της Βουλής κατά τη συζήτηση των νομοσχεδίων,³⁸ και δεν αποκλείεται ειδικά ο Φωκάς ως Κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής και απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής Παρισιού, να ήταν ο σύμ-

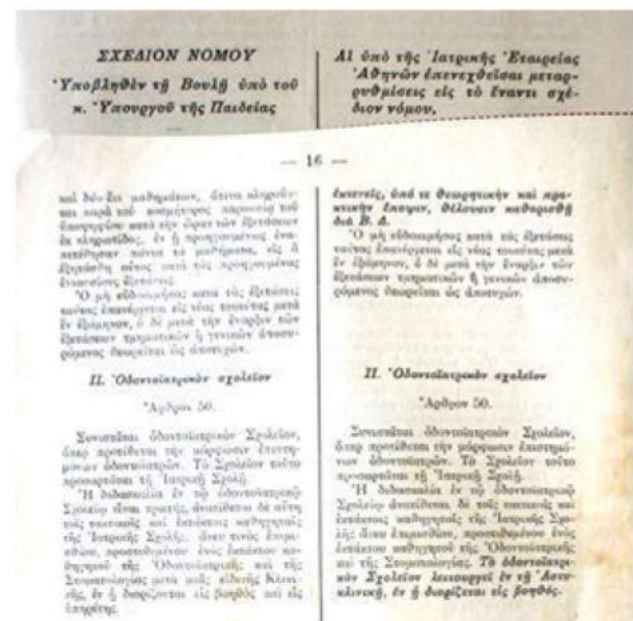
βουλιος που συνέβαλε στη διατύπωση των άρθρων τα οποία αφορούσαν την Ιατρική Σχολή Αθηνών. Ο Φωκάς υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του στη Γαλλία το έτος 1886, όταν λειτουργούσαν στο Παρίσι τόσο η *École Dentaire de Paris* (1880) όσο και η *École Dentaire de France* (1884). Είναι απίθανο να μη γνώριζε την ύπαρξη και την ανεξάρτητη λειτουργία τους από την Ιατρική Σχολή του Παρισιού.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η Σύγκλητος στην ΚΓ' συνεδρίασή της, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαΐου 1911, αποδέχτηκε τις θέσεις της Ιατρικής Σχολής σχετικά με την απόρριψη της δημιουργίας Οδοντιατρικού Σχολείου.³⁹ Στο δημοσιευμένο από την Πρυτανεία υπόμνημα της Ιατρικής Σχολής αναφέρονται τα ακόλουθα:

*Συνεζητήθη ἐν τῇ Σχολῇ τὸ ζήτημα τοῦ ὀδοντοιατρικοῦ Σχολεῖου καὶ παρεδόχθη ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο οἱ ὀδοντοῖατροὶ νὰ εἶνε διδάκτορες τῆς Ιατρικῆς, οἵτινες κατὰ τὴν φοίτησίν των νὰ ἀκροῶνται ἐπὶ δύο ἔτη τοῦ καθηγητοῦ τῆς ὀδοντοιατρικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ.*⁴⁰

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η πρόταση της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, διατυπωμένη με μεγαλύτερη διπλωματικότητα. Θεωρεί ότι δεν πρέπει να δημιουργηθεί Σχολείο, αλλά τμήμα της Ιατρικής, το οποίο να εκπαιδεύσει φοιτητές προερχόμενους αποκλειστικά από την Ιατρική στην ειδικότητα του οδοντίατρου (Εικ. 9).

Τὴν σύστασιν ὀδοντοιατρικοῦ τμήματος ἡ Ιατρικὴ Ἑταιρεία Αἰθηνῶν θεωρεῖ ὡς ἀναγκαίαν. Φρονεῖ ὅμως ὅτι τοῦτο δέον νὰ ἀποτελέσῃ τμήμα τῆς Ἀστυκλινικῆς, ἵνα μὴ πρὸς τοῖς ἀλλοῖς ἡ Κυβέρνησις ὑποστῇ δαπάνας πρὸς ἐγκατάστασιν κτλ. Πρὸς τούτοις δὲ φρονεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ σχολεῖον ἰδιαίτερον, ἀλλ' ὅτι αὐτοὶ οἱ φοιτηταὶ τῆς

Εικόνα 9. Απόσπασμα του υπομνήματος της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών με προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις σχετικά με το Οδοντιατρικό Σχολείο επί της προτάσεως νομοσχεδίου του υπουργού Αἰεξανδρίδη.

ιατρικής, οί βουηόμενοι ν' ἀκολουθήσωσι τὴν εἰδικότητα τοῦ ὀδοντοῖατροῦ, νὰ ὦσιν ὑποχρεωμένοι νὰ παρακολουθήσωσι καὶ τὰ μαθήματα τῆς Ὀδοντοιατρικῆς καὶ Στοματολογίας καὶ νὰ ἀσκηθῶσι καὶ πρακτικῶς, ῥάβωσι δὲ πρὸς τούτοις καὶ τὴν κατάλληλον ἀπόδειξιν. (Ἄρθρ. 50, σελ. 21)⁴¹

Οι πιέσεις κορυφώθηκαν κατά τη διάρκεια της συζήτησης στην ολομέλεια της Βουλής. Η Α' συζήτηση τοῦ νομοσχεδίου «περὶ ὀργανώσεως τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου» πραγματοποιήθηκε την Παρασκευή 17 Ιουνίου 1911, ωστόσο το ζήτημα του Οδοντιατρικού Σχολείου κρίθηκε οριστικά την Τρίτη 21 Ιουνίου 1911. Ἐχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον συνοητικά οι συζητήσεις γύρω από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, αφού αναδεικνύονται, για παράδειγμα, πτυχές της Μεγάλης Ιδέας μέσα από τον ρόλο που επιθυμούσε ο πολιτικός κόσμος να διαδραματίσουν τα δύο πλέον πανεπιστήμια: Εθνικό και Καποδιστριακό, αλλὰ και το αἰώνιο ζήτημα της προσέλευσης Ελλήνων επιστημόνων από την αλλοδαπή.

Οι συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν παρουσία του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, με περιορισμένη όμως τη συμμετοχή του στην ὀλη συζήτηση. Για την ακρίβεια, ἀρκέστηκε μόνο στην ἀπόκρουση της επιθυμίας μεγάλης μερίδας βουλευτῶν νὰ ἀναβληθεῖ ἡ συζήτηση για μερικούς μήνες, ὥστε νὰ μελετηθοῦν σε βάθος τα πανεπιστημιακά νομοσχέδια.

Ο βουλευτής Θ. Σκάσης υπήρξε ο πρῶτος ομιλητής που ζητά νὰ γίνει οδοντιατρική ἔδρα στην Ιατρική Σχολή και ὀχι Οδοντιατρικό Σχολεῖο: *ἡ ἰδρυσις ὀδοντοῖατρικῆς ἔδρας ἀνταποκρίνεται πληρέστερα εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐκφράζει εὐχὴν ὀλοκλήρου τοῦ ἱατρικοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος.*⁴² Πρόκειται για μια ἀναμενόμενη θέση, ἐφόσον ἦταν επιθυμία ὀλοκλήρης της ἱατρικῆς κοινότητας ἡ οδοντιατρική νὰ γίνει ἱατρική εἰδικότητα.

Ο πλέον σφοδρὸς επικριτής της ἰδρυσις Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου, κινούμενος τόσο ἀπὸ ἐπιστημονικά ὀσο και ἀπὸ συντεχνιακά συμφέροντα, ἦταν ο Κ. Μέρμυγκας, υφηγητής της Χειρουργικῆς στην Ιατρική Σχολή Αθηνῶν. Υπήρξε μέλος της εἰδικῆς ἐπιτροπῆς της Βουλῆς για τα δύο πανεπιστημιακά νομοσχέδια και ὀπως παραδέχεται ὁ ἴδιος: *Ἐν τῇ ἐπιτροπῇ ὑπῆρξα ὁ κύριος εἰσηγητής ἰδεῶν τινῶν, αἵτινες ἐγένοντο μὲν δεκταὶ ὑπ' αὐτῆς, ἀπερρίφθησαν δ' ὀμως ὑπὸ τοῦ κ. Ὑπουργοῦ. Καὶ πρῶτον τὸ ζήτημα τῆς ὀδοντοῖατρικῆς παιδείσεως.*⁴³ Κατά την ἀγόρευσὶς του, θεωρεῖ ὀτι το πτυχίον τοῦ ὀδοντιάτρου πρέπει νὰ παρέχεται στους ἀποφοίτους της ἱατρικῆς κατόπιν ὀλιγόχρονης εἰδικῆς ἀσκησης. Διατυπώνει τὴ θέση πως τὸ στόμα και τα δόντια ἀποτελοῦν μέρη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος και ὀι παθήσεις τους σχετίζονται με τὴν κατάσταση ὀλου τοῦ ὀργανισμοῦ, τὴν ὀποία ὀφείλει νὰ γνωρίζει ὁ θεράπων των παθολογικῶν καταστάσεων τοῦ στόματος, ὀπως ἀκριβῶς ἐπιβάλλεται στον ἱατρὸ των ὀφθαλμῶν. Για νὰ προσδώσει μεγαλύτερο κύρος στην ἐπιχειρηματολογία του, μεταφέρει ἓνα περιστατικό, χωρίς ὁ ἴδιος νὰ ἔχει διασταυρῶσει τὴν ἐγκυρότητά του, σύμφωνα με τὸ ὀποῖο ἓνας σύγχρονός του ὀδοντίατρος προσπαθοῦσε μάταια νὰ θεραπεύσει βήλβες

τοῦ στόματος ενός διαβητικοῦ ἀσθενούς, χωρίς νὰ εἶναι σε θέση νὰ γνωρίζει τὴν αἰτιολογική ἐπῆρεια και σημασία.

Κατὰ τον Μέρμυγκα, ἡ ἀπόκτηση οδοντιατρικοῦ πτυχίου χωρίς τὴν ἀπαραίτητη γενική ἱατρική γνῶση θεωρεῖται ἐπικίνδυνος ἀναχρονισμός. Ἐνῶ ἡ διετής ἡ τριετής φοίτηση των ὑποψήφιων ὀδοντιάτρων στην πενταετοῦς φοίτησης ἱατρική Σχολή Αθηνῶν θα εἶχε μὴδαινὰ ἀποτελέσματα, ὀδηγώντας στην ημιμάθεια. Σε μια ἀπῆλιδα προσπάθεια χρησιμοποιεῖ συντεχνιακά ἐπιχειρήματα, φανερώνοντας ἴσως τους πραγματικούς λόγους των ἀντιδράσεων της ἱατρικῆς κοινότητας: *Ἐν τῷ ἄρθρῳ 20 ἡ ἐπιτροπεία γνωμοδοτεῖ, ὀπως τὸ ὀδοντοῖατρικὸν σχολεῖον μετατραπῇ εἰς ὀδοντοῖατρικὸν τμήμα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον· ἡ ἐπιτροπεία διετύπωσε τὴν ἐπικεφαλῖδα τοῦ ἄρθρου ὥς ὀδοντοῖατρικὸν τμήμα, προήχθη δὲ εἰς τὴν διατύπωσιν ταύτην ἐκ τῆς ἐξῆς σκέψεως, ὀτι ὀι μέληοντες νὰ ῥάβωσι δῖπλωμα ὀδοντοῖατροῦ πρέπει νὰ ῥάβωσι πρῶτον τοιοῦτον ἱατροῦ καὶ νὰ ποιήσωνται κατόπιν μίαν πρακτικὴν διδασχὴν ἐν τῷ εἰδικῷ τούτῳ τμήματι, ὀπως μετὰ ἐξέτασιν ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ῥάβωσι κατόπιν τὸ δῖπλωμα τοῦ ὀδοντοῖατροῦ. Ἐπιτρέψετε μοι νὰ εἰπῶ ὀτι εὐρίσκω αὐστηρὰν τὴν τοιαύτην ἀξίωσιν τῆς ἐπιτροπῆς. Εἶναι ἀληθές ὀτι ὁ διπλωματοῦχος ὀδοντοῖατρός πρέπει νὰ ἔχῃ ἀρκετὰς γνῶσεις ἱατρικῆς, πρὸ πάντων δὲ τὰς κεφαλαιῶδεις γνῶσεις τῆς ἀνατομίας καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς ταύτην μαθημάτων· ἀλλ' οὐδεμία ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ εἶναι ἱατρός. Δύνатаι μετὰ μίαν τριετὴ φοίτησιν ἐν τῇ ἱατρικῇ Σχολῇ νὰ παρακολουθήσῃ κατόπιν καὶ ἐπὶ ἓν ἔτος πρακτικῶς τὴν εἰδικὴν διδασκαλίαν ἐν τῷ ἱατρικῷ τμήματι καὶ νὰ ῥάβῃ δῖπλωμα ὀδοντοῖατροῦ. Τὸ νὰ θέλωμεν νὰ τὸν ὑπαγάγωμεν εἰς μίαν τυραννικὴν διδασκαλίαν διπλήν, εἶναι παρὰ πολλύ. Διὰ τοῦτο δὲν ἀποδέχομαι τὴν τροπολογία τῆς ἐπιτροπῆς, ὀιότι νομίζω ὀτι εἶναι ἐπαρκῆς ἡ διατύπωσις ἡ τεθειμένη ἐν τῷ νομοσχεδίῳ.*⁴⁴

Ο ὑπουργὸς Παιδείας Αἰεξανδρῆς διατήρησε τὴν ἴδια ἀκλόννητη θέση ἀέναντι σε ὀλες τις πιέσεις, εἰδικὰ της Ἐπιτροπῆς της Βουλῆς, ἡ ὀποία, κινούμενη στο ἴδιο μήκος κύματος με τὴν ἱατρική Ἐταιρεία Αθηνῶν, ζητοῦσε τὴ δημιουργία Οδοντιατρικοῦ Τμήματος της ἱατρικῆς Σχολῆς και ὀχι Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου. Ἐπομένως, με τὴν ἀποφασιστική στάση τοῦ Αἰεξανδρῆ στις 21 Ιουνίου 1911 ἐκῆισε οριστικά τὸ ζήτημα τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου. Σε ἀντίθετη περίπτωση, εἰλλόχευε ὁ κίνδυνος ἡ οδοντιατρική ἐκπαίδευση στην Ελλῆδα νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα της Ἰταλίας, της Ἰσπανίας και της Πορτογαλίας, μένοντας δέσμια της ἱατρικῆς μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας τοῦ 1980, με ὀθέθριες συνέπειες.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου μπορεί νὰ πιστώνεται τὴν ἰδρυση τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου, ὀστόσο ὀφείλου με νὰ τονίσουμε και τὴν ἰδιαίτερη συμβολή τοῦ ἱατροσυνηδρίου, τὸ ὀποῖο πίεζε σταθερά ἀρκετά χρόνια πρὶν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ σχετική ἐγγραφή ἀπὸ τα πρακτικά τοῦ ἱατροσυνηδρίου:

Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης ὀρμῶμενον τὸ ἱατροσυνηδριον ἠγωνίσθη ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν, ὀπως ἐπιτύχῃ

τὴν μεταρρύθμισιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ὁδοντοϊατρικὴν ἐν Ἑλλάδι. Καὶ ἐπέτυχε τὸ κατ' ἀρχὰς νὰ θεσπισθῇ ὡς προσὸν τοῦ ὑποψηφίου δι' ἐξετάσεις ὁδοντοϊατροῦ νὰ ἔχη ἀπολυτήριον Γυμνασίου, νὰ τύχη δηλαδὴ ἐγκυκλοπαιδικῆς παιδείσεως, εἴτα δὲ ἐζήτησε καὶ ἐπέτυχε οἱ δι' ἐξετάσεις ὁδοντοϊατροῦ ὑποψήφιοι νὰ φοιτήσωσι πρότερον, διακούσωσι μαθήματα καὶ ἀσκηθῶσι, κατὰ τὰ νόμιμα, ἐπὶ δύο συνεχῆ ἔτη ἐν τῇ ἱατρικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ εἰσηγήθη ταυτοχρόνως τὴν ἵδρυσιν Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἐν ᾧ νὰ διδάσκωνται εἰδικῶς καὶ ἀσκῶνται πρακτικῶς οἱ μέλλοντες ὁδοντοϊατροί. Διότι τὸ ἱατροσυνέδριον φρονεῖ, ὅτι οἱ μέλλοντες ὁδοντοϊατροὶ πρέπει νὰ σπουδάζωσιν ἐν ἐπισήμῳ Ὀδοντοϊατρικῷ Σχολείῳ καὶ νὰ ἀσκῶνται ἐν αὐτῷ καὶ οὐκ παρ' ἰδιώταις ὡς ἐγένετο μέχρι τοῦδε ἡμιμαθῶς διδασκόμενοι καὶ ἀτελέστατα ἀσκούμενοι.⁴⁵

Το ἐπόμενο ἔτος, 1912, συντάσσεται τὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Φωκά,⁴⁶ ἀλλὰ ἡ λειτουργία τοῦ Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ὁλῶς τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καθυστέρησε μέχρι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1916.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με τὴν ἵδρυση τοῦ Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου κλείνει μια μακρὰ περίοδος τῆς ὁδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης στὸν ἐλλαδικὸ χώρο, οἱ ρίζες τῆς ὁποίας χάνονται στὴν Ενετοκρατία τῶν Ἑπτανήσων. Ἡ δημιουργία τοῦ Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ἐγγράφεται στὸ μεταρρυθμιστικὸ ἔργο τῆς πρώτης κυβερνήσεως τοῦ Εἰλευθερίου Βενιζέλου καὶ προσωπικὰ τοῦ υπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημόσιας Ἐκπαίδευσης Απόστολο Αἰεξανδρῆ. Ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μέχρι καὶ τὴν ἔλευση τοῦ Βενιζέλου, πολλοὲς κυβερνήσεις προσπάθησαν νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὸν Ὀργανισμό Λειτουργίας, καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ ἴδιο τὸ Πανεπιστήμιο. Καμία ὁμως δὲν τόλμησε νὰ κάνει πράξη τὴς νομοπαρασκευαστικῆς προθέσεως τῆς καὶ κυρίως νὰ εἰσαγεῖ νεωτερικὰ ἱδρύματα, ὅπως τὸ Ὀδοντοϊατρικὸ Σχολεῖο, ἱδρύματα ποὺ δὲν ἀπαντῶνται στὴ Βαλκανικὴ ἢ στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία. Ἡ δημιουργία ἀνεξάρτητου Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου εἶχε κομβικὴ σημασία γιὰ τὴν περαιτέρω πορεία τῆς ὁδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης στὴ χώρα μας, καθὼς μπόρεσε νὰ παρακολουθήσει τὴς ἐπιστημονικῆς ἐξελιξίσεως τῆς Γαλλίας, καὶ κυρίως τῆς Ἀμερικής, πρωτοπόρων χωρῶν στὴν ὁδοντιατρικὴ ἐκπαίδευση παγκοσμίως, ἀπεγκλιωβισμένη ἀπὸ τὴς ἰδεοληψίες τῆς ἱατρικῆς. Ἀν ἐπικρατοῦσε ἡ συντηρητικὴ ἀντίληψη τοῦ ἱατρικοῦ κόσμου μετὰ τὴ δημιουργία Ὀδοντοϊατρικοῦ Τμήματος στὴν ἱατρικὴ Σχολὴ καὶ καθιέρωση τῆς Ὀδοντοϊατρικῆς ὡς ἱατρικῆς ἐιδικότητας, εἶναι ἀπίθανο ὁ Ν. Γ. Παπαντωνόπουλος, ἀπόφοιτος τῆς Northwestern University Dental School,⁴⁷ νὰ εἶχε προσληφθῇ ὡς Εἰδικὸς Καθηγητὴς τῆς Ὀδοντοϊατρικῆς Χειρουργικῆς Παθολογίας καὶ Θεραπευτικῆς καὶ νὰ θεμελιῶνε τὴν ὁδοντιατρικὴ ἐκπαίδευση στὴν Ἑλλάδα σύμφωνα μετὰ τὰ ἀμερικανικὰ πρότυπα, τὰ ὁποία ἡγούνται τῆς ὁδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης μέχρι καὶ σήμερα.

Με τὴν ἵδρυση τοῦ Ὀδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τοῦ Εἰλευθερίου Βενιζέλου τέθηκαν οἱ βάσεις τῆς ἀυτόνομης ὁδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης, χαρίζοντας στὴν Ἀθήνα ἡγετικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ὁδοντιάτρων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ ψήφιση τοῦ Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) Περὶ τοῦ Ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, καὶ εἰδικὰ τοῦ ἀρθροῦ 20, θεσμοθετοῦν τὸ πρῶτο δημόσιο ἱδρυμα αμιγούς ὁδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης. Βέβαια, χρειάστηκαν ἐπίμονοι ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀνωτατοποίησή της, ἡ ἀφειρηρία τῶν ὁποίων ἐντοπίζεται στα πέτρινα χρόνια τῆς Κατοχῆς (1942), ὥστε νὰ φτάσουμε στὴ σύγχρονη ἀνεξάρτητη Ὀδοντοϊατρικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, σεβαστὴ μετὰ τῶν κορυφαίων τῆς υφῆλους. Ἡ ἀπαρχὴ τῆς οφείλεται στὴν πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου καὶ τὸν τότε υπουργὸ Παιδείας Απόστολο Αἰεξανδρῆ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ Γ. Ἡ ἱατρικὴ Σχολὴ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (1824-1828, 1844-1865). *Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1980: 111.*
2. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ Ν. Ἡ ἐκπαίδευση στὴν Κέρκυρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Βρετανικῆς Προστασίας (1816-1864). *Σύλληλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἀθήνα, 2002: 341.*
3. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ, Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀδοντοϊατρικῆς Ἐκπαίδευσης στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία. *ἱατρικὰ Χρονικά Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος 2017, 13: 44-55.*
4. HOFFMAN-AXTHELM W, History of Dentistry. *Quintessence Publishing Chicago, Berlin, Rio de Janeiro and Tokyo. 1981: 410.*
5. MORGENSTERN H. La mise en place de l'École dentaire de Paris et de l'École dentaire de France organisation, administration, programme des études Les lois du 12 juillet 1875 et du 18 mars 1880 et la fondation des écoles dentaires. Στο RUEL-KELLERMANN M, GOUREVITCH D, *Actes. Société française d'histoire de l'art dentaire. 1995: 32-39.*
6. DESMOND FE, Dental education in Europe. *Journal of the Royal Society of Medicine. 1984, 77: 452-458.*
7. GELBIER ST, Dentistry and the University of London. *Med Hist. 2005, 49: 445-462.*
8. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ ΑΙΜ, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ὀδοντοϊατρικῆς: Ἐπάγγελμα Ἐπιστήμη 1834-989. *Ε.Ο.Ο. Ἀθήνα: 1989: 226.*
9. ΜΗΤΣΗΣ Φ. Ἀναδρομὲς καὶ Μνήμες: Ἀπὸ τὸ Ὀδοιοπορικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀδοντοϊατρικῆς. *Omni Press, Ἀθήνα, 1993: 312, 324.*
10. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ε, Ἡ ἐξελιξίς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀδοντοϊατρικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κατὰ τὴν πρώτην πεντηκονταετίαν (1921-1971). Στο: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ὀδοντοϊατρικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. ΕΚΠΑ, Ἀθήνα, 1972: 7-16.*

11. LENN MALM H. World's History and Review of Dentistry: From the most reliable and authentic resources available. A compendium of facts and historical data regarding the dental profession. *W.B. Conkey Company, Chicago, 1894: 298-299.*
12. Ιατροσυνέδριο. Συνεδρίαση 1ης Ιουλίου 1915. *Πρακτικά Ιατροσυνεδρίου: Από 16 Αυγούστου 1914 έως 17 Οκτωβρίου 1915: 261-262.*
13. Ιατροσυνέδριο. Συνεδρίαση 31ης Οκτωβρίου 1905. *Πρακτικά Ιατροσυνεδρίου: Από 1 Νοεμβρίου 1904 έως 16 Μαΐου 1906: 95.*
14. Ιατροσυνέδριο. Συνεδρίαση 23ης Οκτωβρίου 1906. *Πρακτικά Ιατροσυνεδρίου: Από 1 Νοεμβρίου 1904 έως 16 Μαΐου 1906: 247-248.*
15. Έφημερίς της Κυβερνήσεως. *Φύλλο Α 105-12/5/1909.*
16. FIELD M. Dental Education at the Crossroads: Challenges and Change. *National Academy Press, Washington D.C., 1995: 41.*
17. FARMER DES. Dental education in Europe. *J R Soc Med. 1984, 77: 452-8.*
18. GELBIER S. 25 years of developments in dentistry, 1880-2005 Part 5: Dental education, training and qualifications. *Br Dent J. 2005, 199: 685-689.*
19. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ. Οι Πολιτικές Εξελιξεις: Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο: ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. τόμ. 6. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003: 9.*
20. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ ΣΠ. Πολιτική Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος. *τόμ. Γ', Πάπυρος, Αθήνα, 1966: 357.*
21. ΒΡΥΧΕΑ ΑΝ., ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ Κ. Απόπειρες Μεταρρύθμισης της Ανώτατης Εκπαίδευσης 1911-1981. *Εκδόσεις Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη, 1982: 21-22.*
22. Παράρτημα της Έφημερίδος της Βουλής της Β' Έκτακτου Συνόδου της ΙΗ' Περιόδου. *Έθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1910: 330-341.*
23. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Η Β' Αναθεωρητική Βουλή, η Αναθέωση του Συντάγματος και το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου. Στο ΜΠΑΓΙΑΣ ΑΝ. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός Από το 1881 ως το 1913, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977: 274-278.*
24. ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ., Απόστολος Γ. Αλεξανδράς: Ο πρώτος υπουργός Παιδείας των κυβερνήσεων Ελευθερίου Βενιζέλου. Στο ΒΑΡΟΥΧΑΚΗ Β. *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου που συνδιοργάνωσαν το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας στην Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004: 105-124.*
25. ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛ. Προθέσεις των πρώτων Κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα Εκπαιδευτικά: Ενδείξεις από Νομοθετικά Κείμενα. Στο ΒΕΡΜΕΤΗ Θ. & ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΟΔ. (επιμ.) *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του. Φιλιππούλης, Αθήνα, 1980: 42-43.*
26. ΣΚΑΡΠΑΛΕΖΟΣ Α. Κ. Από την Ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία. *Χαραή. Συνοδινού, Αθήνα, 1964: 46-49.*
27. Συνεδρία Συγκλήτου της 13ης Δεκεμβρίου 1910, *Πρακτικά Συγκλήτου Εθνικού Πανεπιστημίου, τόμος 29, 1910: 207.*
28. ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ Κ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ Β. ΜΠΑΡΚΟΥΛΑ Χ. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Ιστορία του [1837-1937]. *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα, 2014: 199.*
29. ΣΙΜΕΝΗ Π. Μεταρρύθμιση και αντίδραση. *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899-1926). Gutenberg, Αθήνα, 2008: 69-89.*
30. Έφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. 16 της 14/26 Απριλίου 1837.
31. ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ Π. Πανεπιστήμιο (1910-1917): Καθηγητές, σύμνοια και έριδα. Στο Στο ΒΑΡΟΥΧΑΚΗ Β. *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου που συνδιοργάνωσαν το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας στην Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004: 189-200.*
32. Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: περίοδος Β'- Σύνοδος έκτακτος, Κεφ. Ζ' Νομοσχέδια της αρμοδιότητος του Υπουργ. των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδ. 1911: 387-395.
33. Έφημερίς της Κυβερνήσεως, Αιτιολογική έκθεσις του Β. διατάγματος «περί κανονισμού των ενώπιον του Ιατροσυνεδρίου εξετάσεων των προτιθεμένων να μετέλθωσι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὁδοντοῦτροῦ». *Φ.Ε.Κ. 105/12-5-1909.*
34. ΕΥΤΑΞΙΑΣ ΆΘ. Τὰ πανεπιστημιακὰ νομοσχέδια ἐλεγχόμενα. *Τύποις «Αύγης» Ἀθανασίου Παπασπύρου, Αθήνα, 1911: 15.*
35. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής (17-9-1908 έως 11-4-1915), τόμ. 8, 1915: 203-209.*
36. Έφημερίς της Κυβερνήσεως, Περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου *Φ.Ε.Κ. 175/22-9-1916.*
37. Συνεδρία ΙΓ' της Συγκλήτου της 24ης Μαρτίου 1911. *Πρακτικά Συγκλήτου Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου, τόμ. 24, 1911: 253.*

38. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 27ης Απριλίου 1911. *Πρακτικά Ιατρικής Σχολής (17-9-1908 έως 11-4-1915)*, τόμ. 8, 1915: 126-127.
39. Συνεδρία ΚΓ΄ της Συγκλήτου της 11ης Μαΐου 1911. *Πρακτικά Συγκλήτου Έθνικού Πανεπιστημίου*, τόμ. 24, 1911: 298.
40. Υπόμνημα των Σκοπών του Πανεπιστημίου επί του νομοσχεδίου περί του Όργανισμού του Πανεπιστημίου του υποβληθέντος εις την Βουλήν υπό του κου Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Εν Αθήναις 1911: 8*.
41. Υπόμνημα της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών Προς την επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων Κοινοβουλευτικήν Επιτροπήν, 25 Απριλίου 1911: 8, 16.
42. Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: περίοδος Β΄-Σύνοδος έκτακτος, Κεφ. Ζ΄ Νομοσχέδια της αρμοδιότητας του Υπουργ. των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδ. 1911: 2923.
43. Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: περίοδος Β΄- Σύνοδος έκτακτος, Κεφ. Ζ΄ Νομοσχέδια της αρμοδιότητας του Υπουργ. των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδ. 1911: 3012.
44. Έφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής: περίοδος Β΄- Σύνοδος έκτακτος, Κεφ. Ζ΄ Νομοσχέδια της αρμοδιότητας του Υπουργ. των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδ. 1911: 3001.
45. Συνεδριάσεις της 29ης Μαρτίου 1916. *Πρακτικά Ιατροσυνεδρίου (21 Οκτωβρίου 1915 έως 16 Φεβρουαρίου 1917)*, 1917: 162-164.
46. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής 1908-1915*, 1915: 203-209.
47. ΒΡΟΤΣΟΣ Ι. ΠΑΝΗΣ Β. Νικόλαος Παπαντωνόπουλος (1881-1957). Ο θεμελιωτής της Οδοντιατρικής Εκπαιδεύσεως στην Ελλάδα. *Οδοντοστοματολογική Πρόοδος*, 2019, 73: 14-31.